

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Pompeius in Lucanus: De ontwikkeling in de karakterisering van Pompeius in Lucanus' Bellum Civile

Kramer, Teunis

Citation

Kramer, T. (2022). *Pompeius in Lucanus: De ontwikkeling in de karakterisering van Pompeius in Lucanus' Bellum Civile*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3422172>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

POMPEIUS IN LUCANUS

Master Thesis Classics and Ancient
Civilizations: Classics

Universiteit Leiden, Faculteit der
Geesteswetenschappen

Teunis Kramer

Begeleider: Dr. J. Soerink

Tweede lezer: Dr. S.M. Adema

Inleverdatum: 15-06-2022

De
ontwikkeling in
de
karakterisering
van Pompeius
in Lucanus'
Bellum Civile

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: De karakterisering van Pompeius aan het begin van de burgeroorlog	5
1.1 Lucanus' karakterisering van Pompeius	5
1.2 Pompeius' speech tot zijn troepen	7
1.3 Pompeius' vlucht uit Brundisium	9
1.4 Pompeius' reactie op de verschijning van Julia	10
1.5 Conclusie hoofdstuk 1	11
Hoofdstuk 2: De karakterisering van Pompeius rond de slag bij Pharsalus	12
2.1 Pompeius en Cornelia	12
2.2 Pompeius' overwinning in de slag bij Dyrrachium	14
2.3 De droom van Pompeius voor de slag bij Pharsalus	17
2.4 Pompeius' houding voor de slag bij Pharsalus	18
2.5 Pompeius' speech tot zijn troepen voor de slag bij Pharsalus	19
2.6 Conclusie hoofdstuk 2	20
Hoofdstuk 3: De karakterisering van Pompeius na zijn nederlaag bij Pharsalus	21
3.1 Pompeius' houding direct na de slag bij Pharsalus	21
3.2 Pompeius' reis naar Lesbos en hereniging met Cornelia	23
3.3 Pompeius' voorstel om de Parthen om hulp te vragen	24
3.4 Pompeius' dood in Egypte	26
3.5 Conclusie hoofdstuk 3	29
Conclusie	30
Bibliografie	32

Inleiding

Marcus Annaeus Lucanus (39-65 n. Chr.) heeft een historisch epos geschreven over de Romeinse burgeroorlog tussen Julius Caesar en Pompeius: *Bellum Civile* of *Pharsalia* geheten. Het werk bestaat uit tien boeken. Vanzelfsprekend behoort de figuur van Pompeius tot de belangrijkste personages in het epos. In deze scriptie onderzoek ik hoe Pompeius door Lucanus gekarakteriseerd wordt in de loop van het epos en bestudeer ik met name de karakterontwikkeling. In hoeverre is er in de loop van de verschillende fasen van de burgeroorlog sprake van een ontwikkeling in de karakterisering van Pompeius in Lucanus' *Bellum Civile*?

In het eerste boek komt Pompeius aan de orde in Lucanus' eigen karakterisering van Pompeius. Boek 2 bevat onder andere een redevoering van Pompeius en zijn eerste optreden. In boek 3 wordt slechts kort iets vermeld over Pompeius, waarna hij terugkeert in het vijfde boek, waarin hij afscheid neemt van zijn vrouw Cornelia. De boeken 6 en 7 tonen Pompeius' optreden tijdens de veldslagen van Dyrrachium en Pharsalus. Boek 8 vermeldt onder andere Pompeius' hereniging met Cornelia, een toespraak tot de senaat en de beschrijving van zijn dood in Egypte. Pompeius keert terug in boek 9 als schim die ten hemel vaart en als personage over wie na zijn dood gesproken wordt. Vanwege de begrenzingen van een masterscriptie bevat deze studie een analyse van de belangrijkste passages waarin Pompeius centraal staat tot en met zijn dood. Het onderzoek presenteert zo met name de karakterisering van Pompeius in zijn eigen woorden en optreden en de reflectie van de verteller hierop.

In het onderzoek is er aandacht geweest voor de figuur van Pompeius en zijn karakterisering door de dichter. Er wordt echter niet altijd expliciet gekeken naar een *ontwikkeling* in Pompeius' karakterisering. Bovendien worden bepaalde passages soms buiten beschouwing gelaten of is slechts een enkel aspect van Pompeius onderwerp van studie. Een genuanceerde analyse van Pompeius gedurende zijn leven in de boeken 1 tot en met 8 geeft inzicht in Lucanus' benadering van Pompeius en de rol die hij in het epos vervult en daarmee ook in het werk als geheel. Deze scriptie geeft zo verheldering in het tamelijk verdeelde academische debat over de karakterisering van Pompeius.

Berthe M. Marti (1945) is de grondlegger geweest van de visie op Pompeius als stoïsche *proficiens*: Pompeius ontwikkelt zich en begint langzaam naar het goede te streven.¹ Aan het begin van het epos staat Pompeius nog niet eens aan het begin van een filosofische 'pilgrimage' en is hij volledig gericht op aardse zaken als macht en roem. Gedurende de burgeroorlog leert hij tot aan zijn dood om hiervan afstand te doen.² Volgens Marti volgt Lucanus stoïsche boeken en laat hij Pompeius' vooruitgang zien door de drie klassen van de *proficientes* heen die sommige filosofen onderscheiden.³ Volgens Frederick M. Ahl (1976) is Pompeius niet goed of kwaad. Hij is een beetje als Aeneas, maar dan zwakker, zonder zelfvertrouwen.⁴ Ook Ahl geeft aan dat Pompeius graag roem wil verwerven.⁵ Pompeius' leiderschap is onzeker: zo besluit hij na zijn speech in boek 2 – die niet met gejuich wordt onthaald – om niet te gaan strijden. In boek 7 is het omgekeerd.⁶ Aan het eind van boek 7 lijkt Pompeius even dapper, maar aan het begin van boek 8 is er toch weer angst.⁷ Ahl reageert expliciet op Marti als hij zegt dat we

¹ Zie Marti 1945, 367.

² Zie Marti 1945, 368.

³ Marti 1945, 369.

⁴ Ahl 1976, 155.

⁵ Ahl 1976, 155. Zie ook Johnson 2014, 72; Christophorou 2017, 356; Pyplacz 2014, 108; Holliday 1969, 27; Feeney 1986, 293.

⁶ Ahl 1976, 164.

⁷ Ahl 1976, 167. Zie ook Long 2007, 191.

ervoor op moeten passen om Pompeius een *proficiens* te noemen: hij is juist ‘regressing’ volgens Ahl.⁸ Ook Walter R. Johnson (2014) blijft vrijwel alleen in het negatieve over Pompeius. Volgens hem ontkent Lucanus een stoïsch levenseinde voor Pompeius. Johnson wijst erop dat Pompeius ook bij zijn dood nog steeds gefocust is op roem.⁹ Pompeius is volgens hem een ‘onbegrijpelijke samenstelling van onschuld, dwaasheid en pech’.¹⁰ Joanna Pyplacz (2014) is eveneens zeer negatief over Pompeius: volgens haar moet Pompeius niet zo serieus genomen worden, heeft Lucanus een kritische en zelfs sarcastische houding ten opzichte van Pompeius en heeft Pompeius waanideeën.¹¹ Volgens Pyplacz zit er veel ironie in Lucanus’ beschrijving van Pompeius’ laatste uren.¹² Ze noemt Pompeius zelfs iemand die belachelijk is en volledig geobsedeerd door zichzelf.¹³ Hij is geen ‘hero’, maar een ‘anti-hero’.¹⁴ Irini Christophorou (2017) heeft een intertekstuele benadering: zij onderzoekt Homerische precedentes in de weergave van Pompeius’ Lucanus en vergelijkt Pompeius met Agamemnon en Hector. De overeenkomsten met Agamemnon zijn dat Pompeius zijn tegenstander kleineert en denigreert, op zijn eigen verdiensten en glorie pocht en zijn absolute autoriteit benadrukt.¹⁵ Pompeius vertoont ook overeenkomsten met Hector: hij is een familieman, houdt van zijn vrouw en is een goede soldaat.¹⁶ Ook plaatst Pompeius net als Hector de plicht voor het vaderland boven de liefde voor zijn vrouw.¹⁷ Francesca D’Allesandro Behr (2007) heeft de invalshoek van Pompeius als tragisch personage. Naar haar mening heeft Lucanus in boek 7 een welwillende houding jegens Pompeius en moedigt hij de lezer aan om Pompeius als tragisch personage te zien in de passage waarin Pompeius droomt dat hij in zijn eigen theater geprezen wordt door het Romeinse volk.¹⁸ Zo probeert Lucanus medelijden op te wekken bij de lezer.¹⁹ Ook in andere passages presenteert Lucanus Pompeius op deze wijze.²⁰ Als tragisch personage maakt Pompeius onder de druk van de omstandigheden fouten, maar wordt hij uiteindelijk wel toegewijd aan juist handelen. De verteller staat aan Pompeius’ kant en wil dat de lezer emotionele binding ervaart met Pompeius, vooral op de momenten dat Pompeius verlies accepteert en zich gedraagt als Cato.²¹ In navolging van Marti ziet D’Allesandro Behr Pompeius als stoïsche *proficiens*.²²

Mijn benadering verschilt van de school van Ahl in die zin dat ik wel een ontwikkeling in Pompeius’ karakterisering waarneem die stoïsche elementen bevat. Sommige passages worden naar mijn overtuiging niet of onvoldoende meegenomen. In de loop van het epos is Pompeius mijns inziens wel degelijk als *proficiens* te beschouwen. Hierin sluit ik me dus meer aan bij Marti en D’Allesandro Behr. Tegelijkertijd neem ik afstand van Marti’s overtuiging dat Pompeius in de boeken 1 tot en met 8 drie filosofische klassen doorloopt. Marti past deze klassen uit filosofische teksten als Seneca onterecht toe op een epos. In de tweede plaats ziet Marti Pompeius’ ontwikkeling als een stijgende lijn, terwijl deze naar mijn mening in een voortdurende afwisseling van pieken en dalen verloopt. Ik neem dus mijn

⁸ Ahl 1976, 170. Zie ook Johnson 2014, 81; Feeney 1986, 241. Johnson noemt de dode Pompeius wel een stoïsche heilige (2014, 70) en Ahl erkent dat Pompeius menselijker is dan Caesar en Cato (1976, 173-174).

⁹ Johnson 2014, 81.

¹⁰ Johnson 2014, 85.

¹¹ Zie voor deze beweringen achtereenvolgens de pagina’s 100, 104 en 105.

¹² Pyplacz 2014, 114.

¹³ Pyplacz 2014, 115.

¹⁴ Pyplacz 2014, 99.

¹⁵ Christophorou 2017, 355-356.

¹⁶ Christophorou 2017, 358, 369. Christophorou noemt hier Pompeius’ overwinning bij Dyrrachium als voorbeeld. Ook gaat Pompeius net als Hector met kracht op de vijand af (p. 359). Zie ook pp. 360-363.

¹⁷ Christophorou 2017, 370-371.

¹⁸ D’Allesandro Behr 2007, 80-81.

¹⁹ Zie D’Allesandro Behr 2007, 82.

²⁰ Zie D’Allesandro Behr 2007, 83-85, 86.

²¹ D’Allesandro Behr 2007, 87.

²² Zie D’Allesandro Behr 2007, 82, 87.

positie in tussen enerzijds de school van Ahl en anderzijds de school van Marti, waarbij ik in hoofdlijnen Marti volg en de meeste aansluiting vind bij D'Allesandro Behr: Pompeius blijft fouten maken en onvolkomenheden tonen, maar vertoont stoïsche kenmerken wanneer hij tegenslag, nederlaag en dood accepteert. Hierin ontwikkelt hij zich als *proficiens*.

Voor het begrip 'karakterisering' ga ik uit van de definitie van De Temmerman en Van Emde Boas. Zij omschrijven 'characterization' als de manier waarop in een tekst eigenschappen worden toegeschreven aan een personage en het interpretatieve proces waardoor lezers zich een beeld vormen van dat personage.²³ Een auteur kan verschillende technieken gebruiken om een personage te karakteriseren.²⁴ Dit kan in de eerste plaats door naamgeving en antonomasia. Daarnaast wordt er onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte karakterisering. Hierbij gaat indirecte karakterisering over wat personages doen, zeggen of denken, hoe ze eruit zien en in welke setting ze zich bevinden. Dit kan weer verdeeld worden in metonymische en metaforische karakterisering, waarbij een personage in het laatste geval bijvoorbeeld vergeleken of gecontrasteerd wordt met iemand of iets.²⁵ Bij metonymische karakterisering worden de volgende technieken onderscheiden: emoties, groepslidmaatschap, handelingen en gedrag, speeches, focalisatie en fysiek uiterlijk.²⁶ Zoals duidelijk zal worden bedient ook Lucanus zich van verschillende van deze technieken.

Om te bepalen hoe Pompeius in de verschillende fasen van de burgeroorlog gekarakteriseerd wordt, zijn de hoofdstukken als volgt verdeeld:

1. De karakterisering van Pompeius aan het begin van de burgeroorlog (de boeken 1-3);
2. De karakterisering van Pompeius rond de slag bij Pharsalus (de boeken 5-7);
3. De karakterisering van Pompeius na zijn nederlaag bij Pharsalus (de boeken 7-8).

In het eerste hoofdstuk staat de vroege Pompeius van de burgeroorlog centraal. Dit hoofdstuk beslaat de periode vanaf het uitbreken van de oorlog tot kort na Pompeius' vlucht uit Italië. In hoofdstuk 2 bevindt Pompeius zich in Griekenland, waar de oorlog gestreden wordt in de verschillende veldslagen. Hoofdstuk 3 vervolgt met de Pompeius na de slag bij Pharsalus tot en met zijn dood in Egypte.

²³ De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 2.

²⁴ Zie De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 23 voor een beknopt overzicht.

²⁵ De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 20. Zie voor metaforische karakterisering ook p. 21.

²⁶ Zie De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 22-23.

Hoofdstuk 1: De karakterisering van Pompeius aan het begin van de burgeroorlog

1.1 Lucanus' karakterisering van Pompeius

Nadat Lucanus aan het begin van boek 1 de oorzaken van de Romeinse burgeroorlog heeft genoemd, geeft hij zijn eigen karakterisering van Caesar en Pompeius. In niet mis te verstane bewoordingen tekent Lucanus Pompeius in zijn latere dagen:

*Nec coiere pares, alter vergentibus annis
in senium longoque togae tranquillior usu* 130
*dedidicit iam pace ducem, famaeque petitor
multa dare in vulgus, totus popularibus auris
impelli plausuque sui gaudere theatri,
nec reparare novas vires, multumque priori
credere fortunae. stat magni nominis umbra,* 135
*qualis frugifero quercus sublimis in agro
exuvias veteris populi sacrataque gestans
dona ducum nec iam validis radicibus haerens
pondere fixa suo est, nudosque per aera ramos
effundens trunco, non frondibus, efficit umbram,* 140
*et quamvis primo nutet casura sub Euro,
tot circum silvae firmo se robore tollant,
sola tamen colitur. [...]*²⁷

'Maar geen gelijken stooten op elkaar: de een, terwijl de jaren naderden tot de ouderdom en hij rustiger was door het lange gebruik van de toga, verleerde het reeds door de vrede om aanvoerder te zijn, en als iemand die roem probeert te krijgen gaf hij veel voor het volk, volledig werd hij aangedreven door de gunst van de volkspartij en hij verheugde zich over het applaus van zijn eigen theater, en niet verfriste hij zijn krachten als nieuwe, en hij vertrouwde veel op vorig geluk. Hij staat als de schaduw van een grote naam, zodanig als een hoge eik in een vruchtdragende akker die, terwijl hij wapenrustingen van een oud volk en gewijde geschenken van aanvoerders draagt en niet meer vastzit met krachtige wortels, door zijn eigen gewicht vastgehecht is; en terwijl hij zijn kale takken uitspreidt door de lucht, brengt hij met zijn stam, niet met zijn gebladerte schaduw tot stand, en hoewel hij door de eerste zuidoostenwind, op het punt om te vallen, heen en weer beweegt, rondom zovele bomen met krachtig eikenhout zich verheffen, wordt hij toch alleen vereerd.'²⁸

In de secundaire literatuur is men behoorlijk eensluidend over deze passage, een voorbeeld van directe karakterisering.²⁹ Ahl zegt dat Pompeius soft is geworden door de vrede, dat hij roem en publieke erkenning zoekt, dat hij zijn hoop voor de toekomst op zijn vorige prestaties baseert en dat hij aanneemt dat mensen hem vanwege zijn vroegere succes zullen volgen. De eikvergelijking laat zien dat Pompeius slechts de schim is van wat hij was.³⁰ Johnson zegt dat Pompeius aan het begin van de burgeroorlog voor Lucanus 'a born loser' is. Hij benadrukt de oudere leeftijd van Pompeius en noemt verder ook de andere elementen uit de passage als Pompeius' zucht naar roem, zijn vertrouwen op

²⁷ De gebruikte teksteditie is die van D.R. Shackleton Bailey. Zie de bibliografie.

²⁸ Alle vertalingen in deze scriptie zijn, tenzij anders aangegeven, van eigen hand.

²⁹ Zie De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 20, 23.

³⁰ Zie Ahl 1976, 156-157.

zijn prestaties van vroeger, et cetera.³¹ Volgens Johnson schetsen de woorden *stat magni nominis umbra* (1.135) Lucanus' bejegening van Pompeius door het hele epos heen. Alles wat overgebleven is van hem, is de schaduw van zijn naam.³² De boom is bestemd om spoedig om te vallen en wankelt al. Toch wordt alleen deze boom vereerd.³³ Johnsons bewering dat Pompeius hier voor Lucanus een geboren 'loser' is, is misschien wat al te stellig: Pompeius geniet immers nog steeds bewondering (1.133) en de eik waarmee hij vergeleken wordt, wordt nog steeds vereerd (1.143). Pyplacz haalt een passage uit de *Aeneïd* aan waarin Aeneas met een eik wordt vergeleken.³⁴ De Vergiliaanse eik heeft wel bladeren en sterke wortels, waarmee Lucanus volgens Pyplacz meedeelt aan de lezer dat Pompeius geen epische held is, maar een anti-held.³⁵ Deze opvatting is tamelijk voorbarig. In de loop van het epos zal Lucanus namelijk ook eigenschappen toedichten aan Pompeius die hem eerder een held dan een anti-held maken.³⁶ Pyplacz meent naast de letterlijke ook een metaforische betekenis te kunnen zien in de langzame ontbinding van de wortels van de eik: 'it might symbolise Pompey's loss of Republican ideals whose champion he considers himself to be.'³⁷ Ook op deze stelling valt wat af te dingen: uit het vervolg van deze studie zal blijken dat Pompeius nog regelmatig in het epos juist republikeinse waarden en opvattingen verdedigt en bezigt.³⁸ Pompeius lijkt zich inderdaad wel te beschouwen als de persoon die de hoogst mogelijke positie in de Romeinse republiek heeft bereikt.³⁹ Holliday zegt dat Lucanus net als Cicero de lichtzinnigheid van Pompeius erkent in de vergelijking tussen Caesar en Pompeius.⁴⁰ Feeney noemt ook Pompeius' intolerantie van een gelijke, zoals Lucanus vlak voor de geciteerde passage in 1.125-126 zegt: Caesar kon geen hogere verdragen, Pompeius geen gelijke.⁴¹ Ook Feeney vermeldt Pompeius' verlangen naar *fama* en zijn houding ten opzichte van het volk. Tevens gaat hij in op het punt dat Pompeius de schaduw van zijn eigen naam is geworden.⁴² Marti beschouwt Pompeius als stoïsche *proficiens*, maar is van mening dat Pompeius aan het begin van het epos nog niet is begonnen aan zijn 'philosophical pilgrimage'. Ze noemt hem een dwaze man en zegt dat Pompeius dorst naar macht en roem.⁴³

Uit de passage blijkt inderdaad duidelijk dat Pompeius streeft naar roem en de gunst van mensen. Pompeius kan met recht 'soft' genoemd worden: hij is niet meer gewend aan het militaire leven (1.130-131) en spant zich er ook niet meer voor in om zijn kracht te verfrissen (1.134). In plaats daarvan steunt hij op zijn geluk van vroeger (1.134-135). De eierzuchtige Pompeius kan zoals gezegd bovendien niet iemand dulden die op gelijke voet met hem staat. Zo rijst het beeld van iemand die de tirannie nabijkomt en er alles aan zal doen om de machtigste te blijven.

³¹ Zie Johnson 2014, 73.

³² Johnson 2014, 73.

³³ Johnson 2014, 74.

³⁴ Pyplacz 2014, 98.

³⁵ Pyplacz 2014, 98-99.

³⁶ Zie bijvoorbeeld paragraaf 2.2, waar Pompeius in de slag bij Dyrrachium heel dapper wordt gepresenteerd.

³⁷ Pyplacz 2014, 99.

³⁸ Zie p. 8, n. 52.

³⁹ Zie p. 8, n. 54.

⁴⁰ Holliday 1969, 27.

⁴¹ Feeney 1986, 239. In feite wordt Caesar in deze verzen nog verdraagzamer dan Pompeius gepresenteerd: Caesar zou niemand boven zich verdragen, Pompeius zelfs niet iemand naast zich.

⁴² Feeney 1986, 239.

⁴³ Marti 1945, 368. Marti citeert hier ook Seneca, die aangeeft dat Pompeius alles deed om roem te verwerven.

1.2 Pompeius' speech tot zijn troepen

Caesar is Italië inmiddels binnengetrokken en is bezig aan zijn opmars. Pompeius bevindt zich in Capua in Campanië (2.392-393). Terwijl Caesar de stad Corfinium belegert (2.478-525), bereidt Pompeius zich voor om de strijd aan te gaan (2.526-527). Voor het vertrek spreekt Pompeius zijn cohorten toe. Volgens Lucanus houdt Pompeius zijn speech 'met eerbiedwaardige stem' (2.530). Pompeius maakt aan het begin van zijn toespraak direct duidelijk dat zijn leger aan de goede kant staat. Caesar en de zijnen zijn de slechte partij: het republikeinse leger van Pompeius moet hun misdaden wreken (2.532). Pompeius' troepen zijn de echte Romeinse soldaten. Zij hebben de volmacht om de wapens op te nemen ontvangen van de senaat en handelen dus in opdracht van de republiek (2.532-533). Hiermee plaatst Pompeius zijn tegenstander in de hoek van de vijand van Rome: de Caesarianen zijn het vaderland binnengevallen en verbranden de Italiaanse akkers (2.534-536). Het is nu de taak van Rome om onder leiding van Pompeius hen hiervoor te straffen (2.538-540). Vervolgens schaart Pompeius Caesar onder mensen als Catilina door te zeggen dat er nu net zo'n oorlog is als toen Catilina voorbereidingen trof om Romeinse huizen in brand te steken (2.541-542).⁴⁴ Het noodlot wilde Caesar tussen Camillus en Metellus plaatsen, maar Caesar plaatste zichzelf tussen Cinna en Marius (2.545-546).⁴⁵ Pompeius voorspelt dat Caesar net zo gedood zal worden als mannen als Lepidus, Carbo en Sertorius (2.546-549).⁴⁶ Hij misgunt Caesar echter dat die op deze manier verbonden wordt met zulke namen (2.550-552). Caesar is het eigenlijk niet waard om tegenover de staat te staan, maar om net als Spartacus door een levende Crassus gedood te worden (2.552-554).⁴⁷

Vanaf 2.555 gaat Pompeius spreken over zijn eigen fysieke gesteldheid. Terwijl hij dit inleidt, zegt hij:

te quoque si superi titulis accedere nostris 555
iusserunt, [...]

'Als de goden hebben bevolen dat ook jij wordt toegevoegd⁴⁸ aan onze verdiensten⁴⁹ (...).'

Dit enkele vers is wat ambigu: bedoelt Pompeius met *nostris* het hele republikeinse leger van de senaat of bedoelt hij alleen zichzelf? Als hij zichzelf bedoelt, is hij in gedachten dus al weer bezig met zijn eigen roem en eer. Christophorou is dan ook van mening dat Pompeius de oorlog met Caesar als een kans ziet om zijn roem te vergroten.⁵⁰ Ze zegt verder: 'Pompey's self-assertive claims that culminate in his suggestion that civil war will add to his fame (...) seriously undermine his standing as responsible *rector rei publicae* ("ruler of the republic") and skillfully foreshadow Pompey's highly un-Roman behavior after the events at Pharsalus in book 8, where he suggests summoning the help of Parthia, the enemy of Rome.'⁵¹ Als een ware leider van de Romeinse republiek zou Pompeius bezig moeten zijn met louter het welzijn en belang van de republiek, niet met zijn eigen naam en eer. Goed Romeins gedrag, ook in de gedachten, is dan zuiver republikeins. Door deze uitspraak ontkomen we niet aan de gedachte dat Pompeius toch meer met zijn eigen roem bezig lijkt te zijn. In dat geval vertoont Pompeius inderdaad

⁴⁴ Elaine Fantham geeft in haar commentaar op boek 2 terecht aan dat Pompeius niet het leger van Caesar met dat van Catilina vergelijkt, maar Caesar zelf met Catilina en de andere samenzweerders in Rome die door de senaat officieel *hostes* werden genoemd. Zie Fantham 1992, 184.

⁴⁵ Fantham gaat met betrekking tot deze personen onder andere in op de vraag welke Metellus en Marius dit geweest kunnen zijn: zie Fantham 1992, 184-185.

⁴⁶ Zie opnieuw Fantham voor nadere uitleg bij deze namen: 1992, 185-186.

⁴⁷ Zie Fantham 1992, 187.

⁴⁸ Het woord *accedere* heb ik hier vertaald als 'toegevoegd worden aan' (zie Lewis & Short, II B2).

⁴⁹ *titulus* zou hier vertaald kunnen worden als 'roem', 'eer' (zie Lewis & Short, II B; Pinkster, betekenis 6). Pinkster biedt voor het meervoud van deze gebruikswijze de vertaling 'roemvolle daden', 'verdiensten'.

⁵⁰ Christophorou 2017, 356.

⁵¹ Christophorou 2017, 357.

on-Romeins gedrag en is dit zeker een voorafschaduw van zijn gedrag na Pharsalus. Dat Pompeius hier gericht is op het verwerven van eigen glorie is tevens in lijn met de karakterisering van boek 1.

Pompeius benadrukt hierna dat hij, hoewel hij al lang in vrede leeft, nog goed kan strijden: zijn arm is nog steeds in staat om een lans te slingeren en zijn bloed is weer begonnen te gloeien. Caesar zal leren dat wie vrede hebben kunnen verdragen, niet schuw zijn met betrekking tot de oorlog (2.556-559). Caesar mag Pompeius dan wel slap en krachteloos noemen, maar terwijl Pompeius als aanvoerder ouder is dan zijn soldaten, zijn de troepen in Caesars kamp ouder dan Caesar (2.559-561). Vervolgens zegt Pompeius dat hij zich heeft opgewerkt tot waar een vrij volk een burger kon leiden. Daarboven heeft hij niets dan tirannie achtergelaten (2.562-563). Wie ook maar in Rome probeert om Pompeius te overtreffen, begeert geen 'particuliere zaken' (2.564-565). Hier in Pompeius' leger zijn beide consuls, hier is de slaglinie van de aanvoerders (2.565-566). Pompeius benadrukt hier republikeinse waarden, zoals ook Fantham aangeeft: het volk verleent hem de macht en hij heeft de positie van burger.⁵² Ook maakt Pompeius opnieuw duidelijk dat Caesar tegenover de senaat en de republiek staat: in Pompeius' leger zijn de consuls en de legeraanvoerders te vinden. Holliday is zelfs van mening dat Lucanus Pompeius hier laat ontkennen dat hij streeft naar tirannie.⁵³ Toch zit er misschien ook een andere smaak aan deze passage. Christophorou zegt terecht dat Pompeius zich hier presenteert als het machtigste individu in Rome.⁵⁴ Door te zeggen dat hij boven zich niets dan tirannie heeft achtergelaten (2.563), wekt Pompeius de indruk dat hij niemand in de buurt van zijn machtspositie duldt. Pompeius' woorden kunnen dus zeker als een dreigement worden opgevat voor iedereen die de positie van Pompeius wil innemen. Pompeius komt zo over als iemand die heel graag de macht heeft.⁵⁵ Voor een echte republikein is dit al een dreiging van tirannie.

Pompeius vervolgt zijn speech en richt zich weer, via zijn troepen, op Caesar:

*[...] multisne rebellis
Gallia iam lustris aetasque impensa labori
dant animos? Rheni gelidis quod fugit ab undis* 570
*Oceanumque vocans incerti stagna profundi
territa quaesitis ostendit terga Britannis?
an vanae tumuere minae quod fama furoris
expulit armatam patriis e sedibus urbem?
heu demens, non te fugiunt, me cuncta secuntur.* 575

'Het opstandige Gallië geeft toch niet moed aan reeds vele lange perioden en een heftige tijd toch niet aan moeite? Of geeft het soms moed dat hij gevlucht is van de koude golven van de Rijn vandaan en, terwijl hij zee van onzekere diepte de Oceaan noemt, bang gemaakte ruggen toont aan de gezochte Britten? Of zijn er vergeefse dreigingen gezwollen omdat de reputatie van zijn razernij een bewapende stad uit zijn vaderlijke woonplaats heeft weggedreven? Ach krankzinnige, niet voor jou vlucht alles, maar mij volgt alles.'

Christophorou zegt dat het in deze speech Pompeius' doel is om Caesar te kleineren. Ze geeft aan dat Pompeius zaken als het herstel van de orde en de beloningen die zijn toegekend aan Caesars veteranen die in Gallië hebben gevochten – wat wel door Caesar in zijn toespraak in boek 1 is genoemd – hier

⁵² Fantham 1992, 189.

⁵³ Holliday 1969, 33.

⁵⁴ Christophorou 2017, 351. Zie ook p. 355.

⁵⁵ Holliday (1969, 34) citeert een aantal passages uit Lucanus waarin onder andere Cato en Pompeius' soldaten de opvatting uiten dat Pompeius de *regnum* (hier 'alleenheerschappij', 'tirannie', zie Lewis & Short, B2) over de hele wereld als doel heeft. Zie ook Long 2007, 186, 190; Marti 1945, 368.

verzwijgt en Caesars prestatie kleineert door te beweren dat die incompleet is.⁵⁶ Christophorou vergelijkt Pompeius onder andere met de Homerische Agamemnon en stelt drie overeenkomsten tussen beide personages vast. Twee daarvan zijn dat beiden het succes van de tegenstander kleineren en in het algemeen de vijand denigreren.⁵⁷ Een voorbeeld van Pompeius' denigreren van Caesar is volgens Christophorou ook de manier waarop hij Caesar aan het eind van bovenstaande passage aanspreekt: als *demens* ('waanzinnige', 2.575).⁵⁸ Het is inderdaad duidelijk dat Pompeius zijn tegenstander hier in soms tamelijk grove bewoordingen kleineert. Caesar heeft in Gallië weliswaar te kampen gehad met grote tegenslagen (zie Fantham bij 2.568-569), maar Pompeius laat Caesars prestaties volledig achterwege, zoals Christophorou terecht zegt. Bovendien kunnen Pompeius' uitspraken in 2.570-572 ook genuanceerd worden.⁵⁹

In het slot van de toespraak somt Pompeius al zijn eigen prestaties en verdiensten op. Nadat hij Caesar heeft gekleineerd, begint Pompeius in feite op zichzelf te pochen: hij heeft alle zeestraten schoongeveegd van piraten (2.576-579) en hij heeft koning Mithridates verslagen (2.580-582).⁶⁰ De hele aarde wordt nu in de macht gehouden door Pompeius' overwinningstekens: het noorden bij de Phasis in Colchis erkent hem als overwinnaar, Egypte is hem bekend, het westen bij de Baetis in Zuid-Spanje vreest Pompeius, de Arabieren kennen hem, de Heniochi en de Colchiërs, de Cappadociërs vrezen zijn vaandels, Judea en Sophene ook (2.583-593). De Armeniërs, de Ciliciërs en de Taurus heeft hij ook onder het juk gebracht.

Lucanus deelt direct na de speech mee hoe Pompeius' soldaten reageren: er volgt geen enkel instemmend geschreeuw, geen krijgsgeschreeuw (2.596). De reactie van Pompeius hierop is des te interessanter: Pompeius merkt de angst van zijn soldaten en besluit hierop de vaandels terug te trekken, nu zijn leger door de reputatie van Caesar al is overwonnen (2.598-600). Ahl noemt deze passage als klassiek voorbeeld van Pompeius' besluiteloze en onzekere leiderschap. Hij zegt over Pompeius' besluit: 'He slinks away from a situation he has swaggered into. By parading his greatness he has only convinced people of his weakness.'⁶¹ Marti zegt ook dat een speech waarin je je eigen grootsheid benadrukt, geen inspiratie geeft aan de soldaten.⁶² Pompeius oogt hier inderdaad nogal onzeker, nu hij onmiddellijk na een speech vol van zelfvertrouwen, waarin hij Caesar behoorlijk heeft gekleineerd, het besluit neemt om maar niet te gaan strijden. Nu hij niet de steun van zijn leger heeft, wil hij niet de strijd aangaan. Ook dit komt weer overeen met boek 1, waar we Pompeius al hebben leren kennen als iemand voor wie de mening van anderen heel zwaar weegt. Men zou nog kunnen tegenwerpen dat het juist verstandig van Pompeius is om niet te gaan vechten als je ziet dat je leger als het ware al verslagen is door de angst (2.600), maar dan is alsnog het contrast tussen Pompeius' zelfverzekerdheid tijdens de speech en zijn houding erna wel erg groot. In ieder geval heeft zijn zelfverzekerde houding geen overtuiging bewerkstelligd bij zijn militairen, maar eerder het tegendeel.

1.3 Pompeius' vlucht uit Brundisium

Pompeius geeft Italië prijs en begeeft zich naar Brundisium (2.608-609). Van plan om Italië helemaal te verlaten, geeft hij zijn oudste zoon de opdracht om allerlei oosterse vorsten op te roepen tot de

⁵⁶ Christophorou 2017, 354.

⁵⁷ Christophorou 2017, 355.

⁵⁸ Christophorou 2017, 356.

⁵⁹ Zie Fantham 1992, 190-191.

⁶⁰ Zie Fantham 1992, 192-193 over Pompeius' expeditie tegen Mithridates.

⁶¹ Ahl 1976, 164.

⁶² Marti 1945, 368.

oorlog (2.628-641). Ondertussen slaat Caesar het beleg om Brundisium (2.660-679). Dit levert Pompeius grote zorgen op (2.680-682), maar hij weet heimelijk te ontsnappen via de haven (2.687-714). Helemaal aan het eind van boek 2 geeft Lucanus een soort nabeschouwing over Pompeius' vlucht. Lucanus geeft aan dat Pompeius nu heel anders op zee vaart: vroeger was het lot hem gunstig gezind, toen hij de zeerovers achtervolgde. Nu heeft Fortuna zich vermoeid afgewend van zijn triomfen (2.725-728). Lucanus noemt Pompeius toch nog steeds een grote balling, vanwege het volk dat hem vergezelt (2.728-730). Hij voorzegt Pompeius' einde door te spreken over zijn dood in Egypte (2.732-734).

Volgens Holliday heeft Lucanus geprobeerd Pompeius' vlucht te rechtvaardigen en een aanklacht van verraad af te wijzen.⁶³ Holliday betoogt dat in boek 6 de sterkste verdediging van Pompeius' vlucht te vinden is: Pompeius zegt daar dat hij wel in Italië was gebleven als hij oorlog in de tempels en op het forum had gewild. Hij wilde de oorlog juist uit Rome houden. Daarvoor is hij ver naar het buitenland gegaan.⁶⁴ Holliday heeft gelijk als ze zegt dat deze verdediging uit Pompeius' eigen mond de sterkste verdediging is. Deze is immers door Lucanus in de mond van Pompeius gelegd. In boek 2 veroordeelt Lucanus de vlucht van Pompeius niet, maar lijkt hij aan het eind inderdaad redenen te zoeken om de vlucht goed te praten: door Pompeius' vlucht wordt Italië gespaard voor zijn bloed (2.733-736).

1.4 Pompeius' reactie op de verschijning van Julia

Nadat Italië aan het zicht is onttrokken, valt Pompeius in slaap (3.4-9). In de droom verschijnt Julia, de dochter van Caesar, Pompeius' vorige vrouw, aan hem (3.9-11). Ze spreekt Pompeius toe en geeft onder andere aan dat het lot hem nu minder gunstig gezind is dan toen zij nog Pompeius' vrouw was (3.20-21). Cornelia, Pompeius' huidige vrouw, brengt eigenlijk alleen maar ongeluk (3.21-23). Julia wil de slaap van Pompeius en Cornelia verstoren en zorgen dat ze geen tijd hebben voor de liefde (3.25-27). Tijdens de oorlog zal ze naar de slaglinies komen (3.30-31). Pompeius zal altijd de schoonzoon van Caesar blijven (3.31-32) en de burgeroorlog zal hem tot de hare maken (3.33-34). Het is opmerkelijk hoe Pompeius reageert op deze verschijning:

*Ille, dei quamvis cladem manesque minentur,
maior in arma ruit certa cum mente malorum,
et 'quid' ait 'vani terremur imagine visus?
aut nihil est sensus animis a morte relictum
aut mors ipsa nihil.' [...]*

40

'Hij, hoewel goden en schimmen dreigden met nederlaag, stormde sterker naar de wapens met een geest die zeker was van het onheil, en zei: 'Waarom word ik bang gemaakt door het beeld van een ijdele verschijning? Of er is door de dood geen enkel bewustzijn achtergelaten in zielen of de dood zelf is niets.'

Volgens de verteller was Pompeius zich op dit moment bewust van het naderende onheil en was hij zeker van het leed dat komen zou (*certa cum mente malorum*, 3.37).⁶⁵ Toch zegt Pompeius hier in feite: waarom laat ik me bang maken? Dat is onnodig, want een gestorvene heeft ofwel geen bewustzijn (*sensus*, 3.39) meer ofwel er is niets meer bij de dood. Deze passage is voor Marti aanleiding om te stellen dat Pompeius in boek 3 zijn gedachten op hogere dingen begint te richten en dat hij gaat

⁶³ Holliday 1969, 47.

⁶⁴ Holliday 1969, 48.

⁶⁵ Zie ook Marti 1945, 369.

behoren tot degenen die naar wijsheid streven. Deze reactie van Pompeius is voor haar de eerste indicatie van zijn progressie: hij probeert te ontsnappen aan de angst voor de dood.⁶⁶ Het is waar dat Pompeius zich hier onverschrokken gedraagt en zich voor het eerst duidelijk herpakt nadat hij bang is geworden, maar het is wel een heel specifieke duiding van Pompeius' mentale gesteldheid om te stellen dat Pompeius hier de eerste van de drie fasen van de stoïsche *proficiens* binnengaat, zoals Marti hier doet.⁶⁷

1.5 Conclusie hoofdstuk 1

In boek 1 tekent Lucanus Pompeius' zucht naar roem en macht. Pompeius is slap geworden en vertoont geen enkele inspanning om zijn imago op te frissen. Hier wordt Pompeius tamelijk negatief geportretteerd. In de toespraak tot zijn troepen in boek 2 wordt de indruk gewekt dat Pompeius meer aan zijn eigen verdiensten en aanstaande prestaties denkt, in plaats van aan die van de republiek als geheel. Pompeius vertolkt republikeinse waarden als hij aantoont dat hij rechtmatig de macht heeft verkregen van de Romeinse staat. Tegelijkertijd waarschuwt hij er ook voor dat niemand hem moet proberen te overtreffen. Zo'n opmerking kan echter ook gezien worden als bedreiging voor de republiek: Pompeius laat zich de macht die hij ontvangen heeft niet zo gemakkelijk afnemen. Pompeius spreekt kleinerend en denigrerend over zijn tegenstander en gaat selectief om met Caesars successen. Zo beeldt Lucanus Pompeius af overeenkomstig de Homerische Agamemnon, zoals Christophorou aantoont. Dat blijkt ook uit Pompeius' roemen in zijn eigen verdiensten aan het eind van de speech. Zodra Pompeius geen bijval krijgt van zijn soldaten, besluit hij om niet te gaan strijden. Dit komt tamelijk onzeker over na een speech waarin hij zich als een leider met veel zelfvertrouwen heeft gepresenteerd. Pompeius' vlucht uit Italië aan het eind van boek 2 wordt door Lucanus in boek 6 neergezet als een goede beslissing: als hij niet was gevluht, zou de oorlog in Rome gestreden zijn, met alle gevolgen van dien. Aan het begin van boek 3 verschijnt Julia in de droom aan Pompeius. Voor het eerst ziet de lezer Pompeius zich herstellen nadat hij bang is geworden en resoluut zijn angst opzij zetten. In boek 1 is er in de karakterisering van Pompeius geen ontwikkeling te vinden, in boek 2 ook niet. In boek 3 zien we het eerste spoortje van stoïsch gedrag bij Pompeius, als hij openlijk afstand doet van zijn vrees.

⁶⁶ Marti 1945, 369.

⁶⁷ Marti citeert Seneca om duidelijk te maken dat er drie fasen zijn die een *proficiens* doormaakt. Ze is van mening dat Lucanus Pompeius' vooruitgang door deze drie klassen laat zien.

Hoofdstuk 2: De karakterisering van Pompeius rond de slag bij Pharsalus

2.1 Pompeius en Cornelia

Inmiddels bevindt Pompeius zich in Epirus in Griekenland. Hij wil zijn vrouw Cornelia ver van de oorlog verbergen op het eiland Lesbos (5.725-727). Pompeius wil haar alleen ‘onder de slag van Fortuna’ vandaan houden (5.729-731). Christophorou onderscheidt zoals al gezegd is naast overeenkomsten met Homerus’ Agamemnon ook overeenkomsten tussen Pompeius en Hector. Een daarvan is dat Pompeius net als Hector veel van zijn vrouw houdt.⁶⁸ Voor beiden is hun vrouw hun zeer dierbaar.⁶⁹ Dit blijkt alleen al uit het feit dat zijn vrouw Cornelia het enige is wat Pompeius veilig wil stellen van de oorlog (zie 5.729-731). Het is de liefde tot zijn vrouw die Pompeius hiertoe doet besluiten (5.727-729).⁷⁰ Deze wettige liefde (*iusta Venus*, 5.728) heeft Pompeius namelijk ‘twijfelend en onrustig met betrekking tot de strijd’ gemaakt (5.728).⁷¹ Uiteindelijk heeft Pompeius het besluit genomen om Cornelia naar Lesbos te zenden: de tekst zegt dat zijn plan al was voorbereid (*mentem iam ... paratam*, 5.731).⁷² Pompeius heeft zijn besluit alleen nog niet kenbaar gemaakt aan Cornelia: de woorden ‘ontbreken’ nog (*verba ... destituunt*, 5.731-732).⁷³ De reden hiervan is dat Pompeius toegeeft aan ‘verleidelijk uitstel’ (5.732-733). In eerste instantie wordt Pompeius hier, hoewel hij het besluit al heeft genomen, gepresenteerd als iemand die daadkracht mist: hij stelt het moment van afscheid maar uit. Zo wordt opnieuw iets zichtbaar van Pompeius’ onzekerheid die we onder andere ook in boek 2 zijn tegengekomen.

Eindelijk stelt Pompeius zijn vrouw op de hoogte van zijn beslissing, wanneer zij merkt dat er iets aan de hand is (5.734-738):

*venit maesta dies et quam nimiumque parumque
distulimus; iam totus adest in proelia Caesar.
cedendum est bellis, quorum tibi tuta latebra
Lesbos erit. desiste preces temptare: negavi
iam mihi. [...]*

745

‘De bedroevende dag is gekomen en wat wij te veel en te weinig hebben uitgesteld; Caesar is reeds volledig aanwezig voor de strijd. We moeten wijken voor de oorlog, waarvoor Lesbos voor jou een veilige schuilplaats zal zijn. Zie af van smeekbeden te beproeven: ik heb ze mij reeds geweigerd.’

Pompeius geeft hier enerzijds aan dat Cornelia en hij het moment van scheiding te veel (*nimumque*, 5.741) hebben uitgesteld, anderzijds dat ze dit te weinig (*parumque*, 5.741) hebben gedaan. Pompeius beseft hier blijkbaar dat hij te lang heeft gewacht met het afscheid, maar vertolkt tegelijkertijd wat ten diepste de wens van zijn hart is: eigenlijk zou hij Cornelia nog langer bij zich willen houden en het uitstel dus nog verder verlengen. Toch kiest hij ervoor om het uitstel niet langer te rekken. Caesars leger is namelijk op volle sterkte (5.742) en dat is een bedreiging voor de veiligheid van Cornelia. Daarom zegt

⁶⁸ Zie Christophorou 2017, 358, 369-370.

⁶⁹ Christophorou 2017, 371.

⁷⁰ In 5.737-738 staat verder dat Pompeius huilt vanwege de aanstaande (tijdelijke) scheiding van zijn vrouw. Het valt hem dus tegelijkertijd zwaar om zijn vrouw achter te moeten laten.

⁷¹ Pamela Barratt zegt terecht in haar commentaar op boek 5: ‘Pompey has been made fearful and reluctant to fight by his love for his wife.’ (1979, 241).

⁷² Het woord *mens* kan ook ‘plan’ of ‘voornemen’ betekenen: zie Lewis & Short, II C; Pinkster, betekenis 8c.

⁷³ P.H. Schrijvers vertaalt *verba destituunt* als ‘slechts woorden ontbreken’ (2013, 127).

Pompeius dat ze zich moeten schikken voor de oorlog (*cedendum est bellis*, 5.743): ze moeten accepteren dat Cornelia's afwezigheid nodig is voor haar eigen welzijn. Het slot van bovenstaande passage is opmerkelijk: Pompeius zegt dat Cornelia niet moet proberen om hem met haar smeekbeden te vermurwen, want dat zal niet helpen (5.744-745). Pompeius is namelijk vastbesloten: hij heeft zich al voorgenomen om niet te luisteren naar haar mogelijke smeekbeden. Waar Pompeius in de voorgaande passage aarzelend overkwam en daadkracht ontbeerde, deelt Lucanus hem hier juist wel daadkracht toe: Pompeius heeft zijn besluit genomen en waarschuwt zijn vrouw alvast dat ze hem niet meer kan overtuigen om daarvan af te zien.

Pompeius zegt ook nog iets over zijn gevoelens bij de huidige situatie: hoewel hij zijn vrouw graag bij zich heeft, schaamt hij zich ervoor dat hij tijdens de oorlog met zijn vrouw slaapt en dat die bij hem aanwezig is (5.749-752). Pompeius geeft aan dat hij ervoor vreest om zich zonder verlies toe te vertrouwen aan de burgeroorlog (5.752-753). Volgens Christophorou plaatst Pompeius met deze uitspraak zijn burgerplicht boven zijn echtelijke liefde.⁷⁴ Ook hier toont ze een overeenkomst met Hector aan. Hector zegt bij het afscheid van zijn vrouw Andromache in boek 6 van de *Ilias* dat hij zich zou schamen voor het oog van alle Trojanen – in het bijzonder voor die van de vrouwen van de soldaten – als hij bij zijn vrouw in Troje zou blijven en niet deel zou nemen aan de strijd tegen de Grieken.⁷⁵ Christophorou zegt verder dat het voorgevoel van onheil dat Pompeius en Hector beiden hebben, hen tot tragische personages maakt.⁷⁶ Hierop kan echter aangemerkt worden dat Hector de zekere verwachting uitspreekt dat Troje zal vallen, maar dat Pompeius niet expliciet verwacht dat zijn leger zal verliezen: hij zegt alleen dat de ondergang nabij is en dat de hoogste rang (gemakkelijk) valt (5.746-747). Dit kan uiteraard net zo goed voor Caesar gelden. Toch heeft Christophorou een punt als ze zegt dat Pompeius hier evenals Hector een tragisch personage wordt. Hij heeft immers inderdaad een zeker voorgevoel van verwoesting en ondergang, voor welke partij dit dan ook moge gelden en bewaarheid zal worden. Ook beseft Pompeius dat er een kans is dat zijn leger ten val wordt gebracht (5.756-758).

Voordat Cornelia scheepgaat, zegt de verteller nog iets merkwaardigs:

praecipitantque suos luctus, neuterque recedens 795
sustinuit dixisse vale, vitamque per omnem
nulla fuit tam maesta dies; nam cetera damna
durata iam mente malis firmaque tulerunt.

'(...) ze bespoedigen hun droefheid, en geen van beiden bracht het op om bij het weggaan 'Tot ziens!' te zeggen, en gedurende hun hele leven was geen enkele dag zo droevig; want de overige verliezen hebben ze met een door het onheil reeds geharde en sterke geest verdragen.'

De verteller geeft aan dat deze verdrietigste dag in het leven van Pompeius en Cornelia een omslagpunt was: vanaf dit moment hebben ze al het leed dat gekomen is verdragen 'met een door het onheil reeds geharde en sterke geest'. Ze zijn dus mentaal sterker geworden (zie *durata iam mente*, 5.798) door deze gebeurtenis en hebben in die zin al het onheil dat hen sinds deze dag is overkomen, beter kunnen verwerken en verdragen. Dit moment aan het eind van boek 5 is echter ook een omslagpunt in de karakterisering van Pompeius. Op basis van deze passage veronderstelt de lezer immers dat Pompeius vanaf boek 6 geestelijk sterker is dan hiervoor en het dus beter kan accepteren als hij in de volgende boeken te maken gaat krijgen met tegenslag, verlies en vernietiging.

⁷⁴ Christophorou 2017, 370-371.

⁷⁵ Christophorou 2017, 370.

⁷⁶ Christophorou 2017, 371.

2.2 Pompeius' overwinning in de slag bij Dyrrachium

Aan het begin van boek 6 beginnen Caesar en Pompeius eindelijk slaags te raken. Als Pompeius merkt dat Caesar hem volledig omsingeld heeft met een verschansing (6.29-63), voert hij zijn troepen uit de stad Dyrrachium naar beneden en verspreidt hij hen over de heuvels om de slagorden van Caesar uit elkaar te trekken en zo de aandacht van Caesars soldaten te verdelen (6.69-72). Zelf legt hij ook een wal aan (6.73). Lucanus beschrijft hoe Pompeius door de versperring van Caesar heen gaat breken, zonder gebruik te willen maken van de duisternis van de nacht of een krijgslist (6.118-122). Pompeius wordt zonder angst gepresenteerd: hij is er niet bang voor om recht door de linies van de vijand heen te stormen, al zal dat een bloedbad kosten (zie 6.124). Wanneer Pompeius plotseling voor de vijand staat (6.125-128), bevangen de vele standaarden en trompetten de Caesarianen met zo'n grote angst – ze zijn als door de donder getroffen (6.131) – dat ze om zo te spreken al zonder het zwaard zijn overwonnen (6.129-131). Pompeius' soldaten bestormen de verschansing en zijn al boven de wal uitgekomen (6.135-139). Ondanks de tegenstand van de Caesariaan Scaeva met wie de soldaten van Pompeius vervolgens te maken krijgen (6.140-262), komt Pompeius niet tot rust, maar slaat hij net als de woeste zee de rotsen zodra de oostenwind zich verheft (6.263-267).⁷⁷ Hij verovert naburige forten en verspreidt zijn leger over de uitgestrekte vlakte (6.268-270). De bliksemaanval van Pompeius is zo snel en effectief dat Caesar de aanval pas ontdekt als het leed in feite al is geschied (6.278-281). Wanneer Caesar aanvalt, deelt Pompeius de genadeslag uit:

<i>transierat primi Caesar munimina valli,</i>	290
<i>cum super e totis immisit collibus arma</i>	
<i>effuditque acies obsaeptum Magnus in hostem.</i>	
<i>non sic Hennaeis habitans in vallibus horret</i>	
<i>Enceladum spirante Noto, cum tota cavernas</i>	
<i>egerit et torrens in campos defluit Aetna,</i>	295
<i>Caesaris ut miles glomerato pulvere victus</i>	
<i>ante aciem caeci trepidus sub nube timoris</i>	
<i>hostibus occurrit fugiens inque ipsa pavendo</i>	
<i>fata ruit. totus mitti civilibus armis</i>	
<i>usque vel in pacem potuit cruor: ipse furentis</i>	300
<i>dux tenuit gladios. felix ac libera regum,</i>	
<i>Roma, fores iurisque tui, vicisset in illo</i>	
<i>si tibi Sulla loco, dolet, heu, semperque dolebit</i>	
<i>quod scelerum, Caesar, prodest tibi summa tuorum,</i>	
<i>cum genero pugnasse pio. pro tristia fata!</i>	305

'Caesar was de verdedigingswerken van de eerste wal overgestoken, toen Pompeius van boven vanaf alle heuvels zijn legermachten liet oprukken en zijn slaglinies uitstortte naar de versperde vijand. Niet is iemand die in de dalen van Enna woont zo bang voor Enceladus terwijl de zuidenwind waait, wanneer de gehele Etna grotten uitspuwt en gloeiend omlaag stroomt naar de vlakten, zoals de soldaat van Caesar, overwonnen door samengebalde stof, voor de slaglinie verward onder een wolk van blinde angst de vijand vluchtend tegemoet snelt en door juist er bang voor te zijn naar de ondergang stormt. Het totale bloed kon door de burgeroorlog zelfs tot vrede gestort worden: de aanvoerder zelf hield de woedende zwaarden tegen. Gelukkig en vrij van tirannen, Rome, zou jij geweest zijn, en eigen baas, als Sulla voor jou op

⁷⁷ Christophorou ziet hier opnieuw een parallel met Hector: zie Christophorou 2017, 358-359. Zie ook pp. 364-366.

deze plaats had overwonnen; het doet pijn, ach, en het zal altijd pijn doen dat het toppunt van jouw misdaden, Caesar, jou baat: met een rechtschapen schoonzoon te hebben gestreden. Ach, droevig noodlot!’

Volgens Lucanus zijn Caesars soldaten nog banger voor Pompeius’ aanval dan een bewoner van de valleien van Enna voor het vuur van de Etna (6.290-296). Door deze vergelijking wordt Pompeius op zijn beurt dus vergeleken met lava van de Etna.⁷⁸ Volgens Christophorou roept dit ook associaties met Hector op, die in de *Ilias* inderdaad ook als een vuur wordt beschreven.⁷⁹ Omdat Pompeius niet met vuur, maar met lava vergeleken wordt, is Christophorou zelfs van mening dat Lucanus Pompeius Hector laat overtreffen in heldenmoed en intensiteit.⁸⁰ Hoewel het onmogelijk is om zeker te stellen dat dit de intentie van Lucanus was, is het wel mogelijk dat Lucanus bewust gekozen heeft voor een vergelijking met de lava van de Etna om de taal van de *Ilias* te overtreffen.

Het tweede deel van bovenstaande passage is ook interessant. Volgens Lucanus had er door een volledige bloedstorting zelfs vrede kunnen ontstaan (6.299-300).⁸¹ Dit is echter niet gebeurd, doordat Pompeius de ‘woedende zwaarden’ tegenhield (6.300-301). Christophorou zegt dat hij niet zijn volledige leger wilde inzetten.⁸² Het lijkt echter waarschijnlijker dat Pompeius zijn troepen, wel op volle kracht (zie 6.291), eenvoudigweg heeft verboden om massaal de soldaten van Caesar te doden. Pompeius heeft blijkens Lucanus’ woorden zijn soldaten ervan weerhouden om Caesars manschappen volledig af te slachten. Lucanus geeft aan dat dit de laatste dag van Romes onheil had kunnen zijn en dat de slag bij Pharsalus niet zou hebben plaatsgevonden als Pompeius zijn troepen niet had tegengehouden (6.312-313). Belangrijker nog voor de Romeinse republiek: Rome zou geen keizerrijk gekregen hebben, maar zou gelukkig en vrij van tirannie geweest zijn (*felix ac libera regum, Roma, fores iurisque tui*, 6.301-302). Lucanus zegt dat Rome vrij geweest zou zijn ‘als Sulla voor jou op deze plaats had overwonnen’ (6.302-303). Wat bedoelt hij hiermee? Pyplacz ziet het sparen van Caesars soldaten door Pompeius als een daad van ‘misdirected *pietas*’ en zegt: ‘(...) Lucan mocks him for being less efficient than his predecessor, and thus handing over Rome to a tyrant (...)’.⁸³ Ze beschouwt het noemen van Sulla als een verwijt en bespotting richting Pompeius: als Sulla hier in de schoenen van Pompeius had gestaan, had hij wel gedaan wat gedaan moest worden.⁸⁴ Christophorou is ongeveer dezelfde opvatting toegedaan. Zij zegt: ‘The poet finds Pompey’s *scelerum ... summa* to be moral hesitation and compares him unfavorably to Sulla, who would not have spared the defeated.’⁸⁵ Christophorou citeert hier echter onterecht het Latijn van 6.304: *scelerum ... summa tuorum* hoort namelijk bij de vocativus *Caesar* in hetzelfde vers en niet – ook al niet gezien het laatste stukje van de

⁷⁸ Zie ook Christophorou 2017, 363.

⁷⁹ Christophorou zegt: ‘This time Pompey is compared to molten lava flowing on the plain (Luc. 6.293–295), which recalls the epithet and imagery used to describe Hector as fire leaping among the throng (*Il.* 13.688, but most importantly *Il.* 15.623–627) combined with allusion to the description of Aetna’s volcano, which when pressed by the buried Enceladus breathes forth flame (*Aen.* 3.578–587).’ (2017, 359). Zie pp. 366-368, waar Christophorou de parallellen tussen Pompeius en Hector aan de hand van de betreffende passages nader aantoont. De Lucanuspassage is een voorbeeld van metaforische karakterisering (intertekstueel). Zie De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 20-21, 23.

⁸⁰ Christophorou 2017, 359.

⁸¹ Zie de vertaling. Schrijvers vertaalt: ‘De burgeroorlog zou een totale aderlating, en daarmee vrede, hebben verkregen (...)’ (2013, 138).

⁸² Zie Christophorou 2017, 368.

⁸³ Pyplacz 2014, 102.

⁸⁴ Pyplacz erkent dat sommige geleerden Pompeius’ beslissing juist als een teken van *pietas* zien, maar ziet dit zelf toch anders (zie 2014, 102, n. 28).

⁸⁵ Christophorou 2017, 368.

zin in 6.305 (*cum genero pugnasse pio*) – bij Pompeius.⁸⁶ D’Allesandro Behr beweert juist het tegenovergestelde van Pyplacz en Christophorou: zij is van mening dat Pompeius’ daad volgens Lucanus een teken van *pietas* is: ‘(...) in a poignant apostrophe Lucan’s narrator reveals that act as a sign of Pompey’s *pietas* (...).’⁸⁷ Marti’s visie sluit hierbij aan: ze vindt het geen lafheid van Pompeius dat hij zijn soldaten tegenhoudt, maar ‘a noble weakness’, *pietas* die Pompeius ervan weerhoudt om tegen zijn verwanten en medeburgers te vechten.⁸⁸ Voor Marti is deze daad van Pompeius een bewijs dat hij een stoïsche *proficiens* is.⁸⁹

De passage is niet eenvoudig te duiden. Mijns inziens is er sprake van een zekere ambiguïteit. Enerzijds lijkt Lucanus Pompeius immers te bekritisieren: tegen Rome wordt gezegd dat ze vrij en gelukkig zou zijn als Sulla hier had gewonnen (6.301-303). Met andere woorden: was Sulla hier maar geweest, want die zou anders gehandeld hebben dan Pompeius. Ook zegt Lucanus dat het pijn doet en altijd pijn zal doen dat de feitelijke situatie in het voordeel van Caesar was en dat dit een ‘droevig noodlot’ was (6.303-305). Zo lijkt hij het te betreuren dat Caesar hier niet vernietigend is verslagen. Deze zienswijze wordt verder ondersteund door zijn klachten in 6.305-313, waar hij vertelt hoeveel sterfgevallen voorkomen hadden kunnen worden. Anderzijds zijn er aanwijzingen dat Pompeius’ gedrag enigszins goedgekeurd en verdedigd wordt: zo spreekt Lucanus over de ‘woedende zwaarden’ van Pompeius’ soldaten (*furentis ... gladios*, 6.300-301), wat kan suggereren dat hij het als een goede daad van Pompeius ziet dat die de razernij van zijn troepen om medeburgers te doden, heeft beteugeld. Daarnaast noemt hij Pompeius in 6.305 een *genero ... pio*: een ‘rechtschapen’ of ‘vrome’ schoonzoon. In deze context zou *pious* ook vertaald kunnen worden als ‘genadig’.⁹⁰ Er zit dus een bepaalde spanning tussen verschillende elementen in de passage.

Ondanks alles is Pompeius de duidelijke winnaar.⁹¹ Na de slag bij Dyrrachium vertrekt Caesar met verslagen troepen naar Thessalië. Wanneer Pompeius’ metgezellen hem proberen te overtuigen om terug te keren naar Italië (6.317-319), antwoordt Pompeius dat hij niet zoals Caesar terug zal gaan naar zijn vaderland, dat hij alleen terug zal keren nadat zijn legioenen zijn ontslagen en dat hij wel in Italië was gebleven als hij in de tempels en op het forum van Rome had willen strijden. Pompeius wilde het vaderland juist sparen voor de burgeroorlog (6.319-329). Daarom volgt hij Caesar naar Thessalië (6.329-332). Zoals eerder opgemerkt, laat Lucanus Pompeius hier zijn vlucht van boek 2 verdedigen.⁹² Naar de mening van Marti toont Pompeius’ antwoord zijn waardigheid en verheven doel.⁹³ Pompeius

⁸⁶ Als deze woorden wel betrekking zouden hebben op Pompeius, zou de vocativus *Caesar* waarschijnlijk pas na *prodest tibi* volgen. Zie ook Schrijvers vertaling (2013, 138). Ik kan desalniettemin niet op basis van deze enkele zin van Christophorou beoordelen of zij het Latijn verkeerd interpreteert of dat ze in deze zin de woorden *scelerum ... summa* slechts ontleent aan 6.304 en vervolgens als uitdrukking gebruikt voor haar eigen doeleinde.

⁸⁷ D’Allesandro Behr 2007, 83. Zie ook Pyplacz 2014, 102, n. 28. Het woord *pietas* zou in dit verband goed vertaald kunnen worden als ‘mildheid’ of ‘medelijden’ (zie Lewis & Short, II B; Pinkster, betekenis 2).

⁸⁸ Marti 1945, 370.

⁸⁹ Marti spreekt in dit kader over zwakheden die nog te zien zijn in Pompeius, maar voegt dan toe: ‘But Pompey has already reached a point from which he cannot fall back.’ (1945, 370). Vervolgens noemt ze dit voorbeeld ter ondersteuning.

⁹⁰ Zie Lewis & Short, II B; Pinkster, betekenis 4.

⁹¹ Christophorou stelt dat Pompeius door de slag bij Dyrrachium te winnen een waardige tegenstander voor Caesar wordt (2017, 358). Dit is echter onjuist: Lucanus geeft aan het begin van boek 5 al aan dat Fortuna gelijken (*pares*, 5.2) voor wat volgen gaat heeft bewaard (5.1-3).

⁹² Zie p. 10.

⁹³ Marti 1945, 370.

oogt hier inderdaad heel republikeins: hij wil absoluut niet bewapend optrekken tegen Rome, zoals Caesar wel de Rubicon overstak en richting de hoofdstad marcheerde.⁹⁴

2.3 De droom van Pompeius voor de slag bij Pharsalus

Aan het begin van boek 7, vlak voor de slag bij Pharsalus, beschrijft Lucanus hoe Pompeius droomt:

*At nox felicitis Magno pars ultima vitae
sollicitos vana deceptit imagine somnos.
nam Pompeiani visus sibi sede theatri
innumeram effigiem Romanae cernere plebis* 10
*attollique suum laetis ad sidera nomen
vocibus et plausu cuneos certare sonantes;*

‘Maar de nacht, het laatste deel van Magnus’ gelukkige leven, misleidde zijn onrustige slaap met een leugenachtig droombeeld. Want hij scheen op zijn zetel van het theater van Pompeius voor zich de gestalte van ontelbaren⁹⁵ van het Romeinse volk te zien en hij scheen te zien dat zijn naam door blijde stemmen naar de sterren verheven werd en dat de geluid gevende toeschouwers wedijverden met applaus.’

Dit was hoe Pompeius vroeger werd geëerd (7.13-19). Lucanus laat in het midden hoe Pompeius deze droom beleeft (7.19-24), maar roept de wachters van het legerkamp op om zijn slaap niet te verstoren (7.24-25). Lucanus gunt het Pompeius blijkbaar om, voordat de beslissende strijd losbarst, nog even in de waan van zijn droom te verkeren.

Volgens Pyplacz illustreert deze droom Pompeius’ waanideeën.⁹⁶ Pompeius zou in de illusie van zijn eigen show geloven.⁹⁷ Pyplacz stelt dat Pompeius’ dromen zijn zwakheid kunnen laten zien die uiteindelijk tot zijn ondergang zal leiden, namelijk zijn stompzinnigheid en seniliteit.⁹⁸ Dit zijn heel grote woorden van Pyplacz: in boek 6 is Pompeius allesbehalve als seniel en stompzinnig gepresenteerd. D’Allesandro Behr meent dat Lucanus in deze passage Pompeius’ op handen zijnde ondergang voorstelt en dat hij de lezer ook aanmoedigt om Pompeius als tragisch figuur te zien door hem zo in zijn eigen theater af te beelden.⁹⁹ Voor haar staat Lucanus aan Pompeius’ kant en wenst hij Pompeius vlak voor zijn ondergang nog één gelukkig moment. D’Allesandro Behr voegt hieraan toe: ‘In the *Bellum Civile*, Pompey is thus identified as a tragic protagonist whose unlikely downfall will draw the audience’s sympathy. Lucan does not mention explicitly, but he does imply, a reasonable, cognitively grounded tragic pity (cf. *Po.* 1453b–b5).’¹⁰⁰ Deze interpretatie lijkt mij de meest waarschijnlijke: de manier waarop Pompeius hier afgebeeld wordt roept inderdaad een gevoel van medelijden op. De lezer weet immers sinds het begin van het epos al dat Pompeius gaat verliezen en beseft hier aan het

⁹⁴ Men kan stellen dat Lucanus hier Pompeius neerzet als iemand die alleen het welzijn van de staat op het oog heeft en die geen ambities heeft om zelf te profiteren van de oorlog. Dit in tegenstelling tot boek 2.

⁹⁵ Letterlijk vertaald staat er ‘de ontelbare gestalte’ (*innumeram effigiem*, 7.10).

⁹⁶ Pyplacz 2014, 105-106.

⁹⁷ Pyplacz 2014, 106.

⁹⁸ Pyplacz 2014, 107.

⁹⁹ D’Allesandro Behr 2007, 80-81. Aldus D’Allesandro Behr heeft Lucanus in boek 7 een welwillende houding tegenover Pompeius, die we ook in deze passage zien (2007, 80).

¹⁰⁰ D’Allesandro Behr 2007, 82.

begin van boek 7 heel goed wat Pompeius te wachten staat.¹⁰¹ Dit terwijl Pompeius zich op dit moment nergens van bewust is.¹⁰²

2.4 Pompeius' houding voor de slag bij Pharsalus

Direct na de droompassage peilt Lucanus de stemming in het legerkamp van Pompeius. De soldaten zijn zeer onrustig en willen vechten (7.45-47). Velen klagen rondom de tent van Pompeius en worden aangevuurd door het tumult (7.47-50). Lucanus schrijft:

*dira subit rabies: sua quisque ac publica fata
praecipitare cupit; segnis pavidusque vocatur
ac nimium patiens soceri Pompeius et orbis
indulgens regno, qui tot simul undique gentis
iuris habere sui vellet pacemque timeret.*

55

‘Een verschrikkelijke razernij komt op: een ieder begeert zijn eigen lot en het lot van de staat te bespoedigen; Pompeius wordt traag en bang genoemd en te zeer verdragend voor zijn schoonvader en verslaafd aan de alleenheerschappij over de aarde, een man van dien aard dat hij overal zoveel volken tegelijk onder zijn gezag zou willen hebben en bang zou zijn voor vrede.’

Pompeius' eigen soldaten zetten hem neer als een onzekere, schuchtere legerleider die zelfs de macht over de gehele wereld op het oog heeft (*et orbis indulgens regno*, 7.53-54). Omdat Pompeius maar niets onderneemt, denken ze dat hij zelf iedereen onder zijn heerschappij wil brengen en dat hij liever oorlog dan vrede heeft (7.54-55). Ook Cicero, die in werkelijkheid niet aanwezig was bij deze slag, roept Pompeius op om de strijd te beginnen.¹⁰³ Hij smeekt Pompeius om toe te staan dat Caesar overwonnen wordt (7.68-85). Ahl zegt hierover dat Pompeius' onwil om te vechten geïnterpreteerd kan worden als een verlangen om de macht voor zichzelf te houden.¹⁰⁴ Dit lijkt mij een terecht punt, hoewel Lucanus direct Pompeius zijn standpunt dat het beter is om te wachten in plaats van aan te vallen, laat verdedigen.¹⁰⁵ Pompeius' reactie op Cicero en zijn soldaten is veelzeggend: zodra hij merkt dat het listen van de goden zijn en dat het noodlot tegenovergesteld is aan zijn plan (7.85-86), deelt hij zijn troepen mee dat hij het lot niet verder zal vertragen (7.87-89). Pompeius roept Rome aan als getuige dat hij de dag waarop alles te gronde gaat, ontvangen heeft (7.91-92). De oorlog had zonder bloedvergieten gewonnen kunnen worden (7.92-107). Daarom ziet Pompeius de soldaten als blinden die bevangen zijn door 'waan van misdaden' (7.95). Johnson zegt treffend: 'It is the speech of someone who knows that he has been caught in the trap of history.'¹⁰⁶ Ook geeft hij aan dat Pompeius alleen in naam de macht had, maar dat hij in werkelijkheid slechts een instrument in handen van de senaat was. Onzichtbare krachten hebben Pompeius hier gebracht en hebben hem gedwongen om tegen beter weten in te kiezen. Volgens Johnson wist Pompeius ook zeker dat wat hij koos, zijn eigen en Romes ondergang betekende.¹⁰⁷ Dat Pompeius gedwongen werd om te kiezen wat hij niet wilde,

¹⁰¹ Zie de tweede onder geleerden gangbare interpretatie die Pyplacz noemt: '(...) a prophetic one that foretells Pompey's doom (...)'. (2014, 107).

¹⁰² Zie de eerste door Pyplacz genoemde interpretatie (2014, 107).

¹⁰³ Zie Ahl 1976, 162 met n. 29.

¹⁰⁴ Ahl 1976, 161.

¹⁰⁵ Lucanus verdedigt ook zelf Pompeius in 7.58-61, waar hij over de wens van de soldaten spreekt als een *crimen* (hier 'misdad', 7.59).

¹⁰⁶ Johnson 2014, 77.

¹⁰⁷ Johnson 2014, 78.

blijkt inderdaad uit de passage: hij roept Rome aan als getuige dat hij deze dag ‘ontvangen heeft’ (7.91-92). Het waren, zoals Johnson terecht zegt, onzichtbare machten die Pompeius dwongen. Lucanus spreekt in 7.85-85 over de ‘listen van de goden’ en ‘het noodlot’. Marti geeft aan dat Pompeius hier de verandering in zijn geluk en lot accepteert. Hij buigt voor de wil van het lot.¹⁰⁸ Er is inderdaad een bepaalde vorm van acceptatie waar te nemen bij Pompeius: hij geeft de zaak van de staat over aan het lot en accepteert de gevolgen, hoe groot en verstrekkend die ook zullen zijn (7.87-90). Pompeius’ overgave blijkt ook uit het vervolg van de passage, als hij wenst dat de eerste lans zijn hoofd zal treffen, als daarmee de ondergang van de staat en de partij voorkomen kan worden (7.117-119). Zo wordt Pompeius hier gekarakteriseerd als iemand die zelfs bereid is om zijn leven voor de staat te geven en dus niet voor zijn eigen zaak bezig is.

2.5 Pompeius’ speech tot zijn troepen voor de slag bij Pharsalus

Vlak voordat de legers van Pompeius en Caesar elkaar aanvallen, spreekt Pompeius zijn troepen toe. Lucanus vermeldt ook wat Pompeius’ gevoelens op dit moment zijn: zodra hij ziet dat de vijandelijke troepen oprukken (7.337), verstijft Pompeius’ hart (7.339) en staat hij als door de donder getroffen (*attonitus*, 7.340). Pompeius is niet slechts een beetje bang, maar zó bang zijn was voor iemand van zijn statuus een voorteken (7.340-341). Het is opvallend dat Pompeius zich snel herpakt. Hij onderdrukt zijn angst (*premit inde metus*, 7.341) en begint met zijn speech. Pompeius houdt zijn troepen voor dat ze, nu gekomen is wat ze zelf wilden (7.342-344), hun zwaard het werk moeten laten doen (7.345). In het vervolg van zijn speech benadrukt hij dat ze moeten strijden voor hun dierbaren (7.346-348) en dat ze moeten vertrouwen op de goden (7.349-355). Er staat zo’n grote troepenmacht tot hun beschikking (7.360-364), dat de meeste soldaten niet eens zullen vechten (7.365-368). Pompeius’ soldaten moeten dit doen voor de moeders, voor hoogbejaarde senatoren, voor het huidige en toekomstige Rome (7.369-376). Pompeius besluit zijn toespraak op de volgende wijze:

*[...] si quis post pignora tanta
 Pompeio locus est, cum prole et coniuge supplex,
 imperii salva si maiestate liceret,
 volverer ante pedes. Magnus, nisi vincitis, exul,
 ludibrium soceri, vester pudor, ultima fata
 deprecor ac turpes extremi cardinis annos,
 ne discam servire senex.’ [...]* 380

“Als er na zovele dierbare verwanten een plek is voor Pompeius, smekend met zijn nageslacht en echtgenote, als het met ongeschonden waardigheid van het opperbevel mogelijk zou zijn, dan zou ik me wentelen voor jullie voeten. Ik Magnus, als jullie niet overwinnen, een balling, een mikpunt van spot voor zijn schoonvader, jullie smaad, smeeke het ergste lot en de schandelijke jaren van het laatste keerpunt, dat ik niet als oude man moet leren slaaf te zijn.”

Het is duidelijk dat Pompeius zich hier zeer nederig opstelt ten opzichte van zijn ondergeschikten. In boek 2 hield Pompeius zoals gezien ook een speech tot zijn troepen. Toen wilde Pompeius strijden, maar zijn troepen niet. Hier is sprake van het tegenovergestelde.¹⁰⁹ Ahl geeft aan dat Pompeius in deze speech somber is over de vooruitzichten op een overwinning. De speech staat in schril contrast met die van boek 2, waarin Pompeius pocherig deed over zichzelf en een onsuccesvolle tirade afstak over de vijand. Pompeius begint zijn toespraak hier wel kalm, maar barst praktisch gezien in tranen uit

¹⁰⁸ Marti 1945, 370.

¹⁰⁹ Zie ook Ahl 1976, 164.

richting het eind van zijn speech. Hij is bang voor de dood.¹¹⁰ Ahl beweert verder dat Pompeius zijn waardigheid na deze toespraak al heeft opgeofferd. Door zijn bange woorden is het niet meer nodig om fysiek op de grond te kruipen. Pompeius zegt eigenlijk alles wat iemand maar verkeerd zou kunnen zeggen. Toch weet hij zijn leger deze keer wel aan te vuren.¹¹¹ Hoewel Pompeius zijn troepen niet letterlijk te voet valt, doet hij dit inderdaad zeker op figuurlijke wijze: de gehele passage wijst erop dat Pompeius zich vernedert en dat hij afstand doet van zijn waardigheid.

Gezien het geheel wordt Pompeius hier tamelijk zwak gepresenteerd. Het onzekere en angstige eind van zijn redevoering past ook niet bij eerdere delen van zijn speech, als hij bijvoorbeeld beweert dat de meeste militairen slechts met geschreeuw deel zullen nemen aan de strijd (7.367-368) of dat de goden hem wel eerder hadden laten sterven als die de heerschappij over de wereld aan Caesar wilden geven (7.352-353).

2.6 Conclusie hoofdstuk 2

Aan het eind van boek 5 oogt Pompeius eerst onzeker, maar blijkt dan toch doortastender te zijn: hij voegt de daad bij het woord en heeft, hoewel hij veel van zijn vrouw houdt, al besloten niet te buigen voor Cornelia's smeekbeden. Pompeius wordt een tragische figuur door zijn voorgevoelens van dood en verderf. Tegelijkertijd is het slot van boek 5 ook een scharnierpunt in het epos: al het onheil na de tijdelijke scheiding van zijn vrouw heeft hij met een sterk gemoed verdragen. In boek 6 wordt Pompeius zeer heldhaftig gepresenteerd. Lucanus toont hier Pompeius' militaire vaardigheden en bekwaamheid.¹¹² Het eind is echter ambigu: is hier sprake van kritiek van Lucanus jegens Pompeius vanwege het feit dat Pompeius ervoor kiest Caesars leger niet vernietigend te verslaan? Aan het begin van boek 7 wordt Pompeius opnieuw een tragische figuur: terwijl hij droomt, heeft hij geen besef van het naderende onheil. Direct hierna wordt hij door zijn troepen als zwak en traag gezien. Als Pompeius toegeeft aan de wens van zijn soldaten om de strijd aan te vangen, is dit echter ook iets positiefs: hij begint het lot te accepteren en is niet langer bezig om alleen maar roem te vergaren. Pompeius' speech voor de slag bij Pharsalus is weer angstig en niet overtuigend: verschillende elementen uit de speech zijn tegenstrijdig en Pompeius' houding maakt duidelijk dat hij weinig hoop heeft op wat hij zegt. Gezien het geheel van hoofdstuk 2 is er echter, onder andere door het scharnierpunt van boek 5, zeker een ontwikkeling ten opzichte van hoofdstuk 1. In de eerste twee boeken is Pompeius eigenlijk alleen negatief afgebeeld. Hier zien we al veel positieve elementen in zijn karakterisering. Meer en meer laat Lucanus ook blijken dat hij aan Pompeius' kant staat.

¹¹⁰ Ahl 1976, 164.

¹¹¹ Ahl 1976, 165.

¹¹² Zie Christophorou 2017, 360.

Hoofdstuk 3: De karakterisering van Pompeius na zijn nederlaag bij Pharsalus

3.1 Pompeius' houding direct na de slag bij Pharsalus

Als de slag bij Pharsalus begonnen is, worden eerst de buitenlandse troepen die deel uitmaken van Pompeius' leger verslagen (7.460-544). Daarna worden ook de Romeinse soldaten zelf grotendeels vernietigd (7.545-616). Lucanus schrijft dat Pompeius zich ervan bewust is geworden dat de goden niet langer aan zijn kant staan (7.647-648). Pompeius spreekt de goden aan en roept hen op om niet alle volken te vernietigen (7.659-661). Als de goden hem nog meer wonden willen toebrengen, mogen ze zijn echtgenote en zoons doden, die hij als onderpanden aan het lot heeft gegeven (7.661-664). Pompeius eindigt met de uitroep waarom Fortuna alles vernietigt (7.665). Het is opmerkelijk dat Pompeius zijn eigen vrouw en kinderen aanbiedt. Pompeius liet Cornelia aan het eind van boek 5 speciaal naar Lesbos brengen om haar te sparen voor de burgeroorlog. Nu zou hij zijn geliefde echtgenote ervoor over hebben als met haar dood of de dood van zijn zoons de soldaten die op dit moment nog niet gesneuveld zijn, gered konden worden van de ondergang (zie 7.663-664). Marti zegt terecht: '(...) in order that the Romans may live he is ready to make the supreme sacrifice. He offers his sons and his wife as hostages to Fortune (...).'¹¹³ Hier is dus iets veranderd bij Pompeius: hij is gericht op het behoud van de staat en is niet langer bezig voor zijn eigen zaak en naam.

Dat Pompeius begaan is met de levens van zijn troepen, blijkt ook uit het feit dat hij zijn soldaten ervan probeert te weerhouden om zelfmoord te plegen. De reden dat zijn militairen zich niet van het leven moeten beroven is volgens Pompeius dat hij zo belangrijk niet is, zoveel niet waard is (*seque negat tanti*, 7.669). Blijkbaar heeft Pompeius hier niet zulke hoge gedachten van zichzelf: hij is niet langer de kampioen van de Romeinse republiek, niet langer degene die meer macht begeert en al hoger en hoger wil klimmen. Pompeius was zelfs bereid en had er de geesteskracht voor om zich met zijn keel of borst in het zwaard te storten (7.669-670). Hij heeft dit niet gedaan omdat hij vermoedde dat anders zijn leger helemaal de hoop zou verliezen en collectief zelfmoord zou plegen in plaats van vluchten (7.671-672). Opnieuw is Pompeius bekommerd om de levens van zijn troepen.¹¹⁴ Een tweede mogelijkheid die Lucanus aandraagt, is dat Pompeius niet wilde dat Caesar zijn dood zou zien (7.673). Ook Cornelia is een reden waarom Pompeius niet zichzelf doodt, maar vlucht: hij wil zijn vrouw graag terugzien en in aanwezigheid van haar sterven (7.675-677).¹¹⁵

Lucanus beschrijft vervolgens hoe Pompeius het strijdveld verlaat:

[...] *tum Magnum concitus aufert*
a bello sonipes non tergo tela paventem
ingentisque animos extrema in fata ferentem.
non gemitus, non fletus erat, salvaque verendus 680
maiestate dolor, qualem te, Magne, decebat
Romanis praestare malis. non impare vultu
aspicis Emathiam: nec te videre superbum
prospera bellorum nec fractum adversa videbunt;
quamque fuit laeto per tres infida triumphos 685
tam misero Fortuna minor. iam pondere fati
deposito securus abis; nunc tempora laeta

¹¹³ Marti 1945, 371.

¹¹⁴ Zie ook Long 2007, 191.

¹¹⁵ Zie ook Christophorou 2017, 372.

*respexisse vacat, spes numquam implenda recessit;
quid fueris nunc scire licet. fuge proelia dira
ac testare deos nullum, qui perstet in armis,
iam tibi, Magne, mori. [...]*

690

‘Dan brengt zijn snelle rijpaard Magnus weg uit de oorlog, die niet bang is voor een wapen in zijn rug en buitengewone moed draagt tot aan het laatste onheil. Er was geen gezucht, geen gehuil, maar eerbiedwaardig verdriet met ongeschonden waardigheid, zodanig jou, Magnus, paste superieur te zijn aan het Romeinse leed. Niet zie je met een gezicht dat er niet tegen opgewassen is Emathia aan: niet hebben de gelukkige omstandigheden van de oorlogen jou hoogmoedig gezien en niet zal de tegenspoed jou gebroken zien; en zoals de trouweloze Fortuna geringer was dan jou toen je verheugd was gedurende drie triomfen, zo is ze geringer dan jou terwijl je ellendig bent. Je gaat onbezorgd weg, nadat het gewicht van het lot reeds is afgelegd; nu staat het vrij om terug te denken aan verheugende tijden, hoop die nooit bevredigd kon worden is teruggeweken; nu is het geoorloofd te weten wat je bent geweest. Ontvlucht de afgrijselijke strijd en roep de goden aan als getuigen dat niemand die volhardt in de oorlog van nu af aan voor jou sterft, Magnus.’

Volgens Ahl keert hier even de illusie van dapperheid terug, maar wordt deze tenietgedaan in 7.689-697.¹¹⁶ Ahl beargumenteert dit echter niet en levert verder geen bewijs aan. Hier is niet sprake van een illusie, maar van werkelijke dapperheid. Ook de interpretatie van Paul Roche staat haaks op die van Ahl. Volgens hem gebeurt de beschrijving van Pompeius’ vlucht op lovende toon.¹¹⁷ Marti geeft aan dat Pompeius’ speech voor de slag kracht en waardigheid miste, maar dat Pompeius hier bijna onkwetsbaar lijkt (7.680-682).¹¹⁸ Inderdaad komt Pompeius hier heel sterk over. Het is bijvoorbeeld zeer opmerkelijk dat hij niet bang is voor een verassingsaanval (7.677-679) en dat hij zonder buitensporig verdriet het slagveld verlaat (7.680-682), niet gebroken door zijn verlies (*nec fractum*, 7.684).¹¹⁹ Zo wordt Pompeius hier tamelijk stoïsch gepresenteerd: hij geeft niet toe aan overmatige emoties.¹²⁰ Sterker nog: Pompeius heeft ‘het gewicht van het lot’ opgegeven en vertrekt ‘zonder zorgen’ (*securus*, 7.686-687).¹²¹ Lucanus stelt hier dat ‘hoop die nooit bevredigd kon worden is teruggeweken’ (*spes numquam implenda recessit*, 7.688). Wordt hiermee iets van een streven naar absolute alleenheerschappij aangeduid? Of gaat het in het algemeen om een onstilbaar verlangen van Pompeius naar macht en populariteit? Enerzijds straalt dit vers niet zo positief af op Pompeius, maar anderzijds ook weer wel: deze hoop is nu geweken en Pompeius heeft er als het ware mee afgerekend.

¹¹⁶ Ahl 1976, 168.

¹¹⁷ Zie Roche 2019, 219.

¹¹⁸ Marti 1945, 371. Volgens Marti is deze passage een echo van de beschrijving van Cato’s ‘noble despair’ aan het begin van de burgeroorlog.

¹¹⁹ Roche tekent bij 8.683-684 aan: ‘The expression of Pompey’s steadfastness of spirit is sharpened by polyptoton and chiasmus (...), and elevated in register by the construction *prospera bellorum ... adversa (...)*.’ (2019, 220).

¹²⁰ Vergelijk D’Allesandro Behr 2007, 86.

¹²¹ Zie Marti 1945, 371. Feeney zegt dat Pompeius zich nu eindelijk vrij kan maken van zijn verleden (1986, 240). Volgens hem begint hier het proces waarmee Pompeius zijn naam waarmaakt: hij wordt eindelijk *magnus*. Dit laatste is echter niet juist, want zoals gezien is in hoofdstuk 2 doet Pompeius zijn naam bij de slag van Dyrrachium ook al eer aan.

Pompeius moet zich van de verteller nu verre houden van de oorlog (7.689) en zijn vertrouwen voor de toekomst in de goden stellen. Overwinnen was slechter (7.703-706).¹²² Als Pompeius in boek 8 voorstelt om hulp te zoeken bij de Parthen, is dit dus tegen Lucanus' bevel.

3.2 Pompeius' reis naar Lesbos en hereniging met Cornelia

Onderweg richting de kust probeert Pompeius zijn sporen uit te wissen om niet achtervolgd te kunnen worden (boek 8.1-5). Lucanus geeft weer hoe Pompeius zijn tocht aflegt:

[...] pavet ille fragorem 5
motorum ventis nemorum, comitumque suorum
qui post terga redit trepidum laterique timentem
exanimat. quamvis summo de culmine lapsus
nondum vile sui pretium scit sanguinis esse,
seque, memor fati, tantae mercedis habere 10
credit adhuc iugulum, quantam pro Caesaris ipse
avulsa cervice daret. [...]

'Hij beeft voor het kraken van de door de wind bewogen wouden, en degene van zijn metgezellen die achter hem terugkeert, berooft hem, angstig en bang voor de flank, van de adem. Hoewel hij vanaf de hoogste top gevallen is, weet hij dat de prijs van zijn bloed nog niet goedkoop is, en zich bewust van zijn lot gelooft hij dat hij nog steeds een keel van een zo grote prijs heeft, zoveel als hij zelf voor de verwijderde hals van Caesar zou geven.'

Long geeft aan dat Pompeius aan het eind van boek 7 met behouden waardigheid en kalmte het strijdveld verlaat, maar dat hij hier aan het begin van boek 8 bang overkomt.¹²³ Ahl heeft dit ook opgemerkt en stelt dat hier de noodzaak voor Pompeius om zijn angsten te onderdrukken verdwenen is en dat hij alleen nog maar aan zichzelf hoeft te denken.¹²⁴ De verandering ten opzichte van het eind van boek 7 is inderdaad opmerkelijk. Pompeius' vrees lijkt zelfs bovengemiddeld te zijn: hij zoekt letterlijk en figuurlijk overal iets vijandelijks achter (zie 8.5-8). Pompeius is hier toch nog niet helemaal los van zijn leven: hij vreest ervoor om zijn leven te verliezen nu hij beseft dat hij veel waard is voor Caesar (8.8-12). Dit terwijl hij zich in boek 7 niet meer zo scheen te bekommeren om zijn leven (zie 7.663-664, 669-670). Men zou kunnen stellen dat hier sprake is van een soort terugval bij Pompeius, zoals Pompeius' voorstel om steun te zoeken bij de Parthen in het vervolg van boek 8 ook te beschouwen is.

Als Pompeius de kust bereikt, gaat hij met een bootje op weg naar Lesbos (8.33-39). Zodra Cornelia haar man ziet, bleek en gehuld in vuile kleren (8.54-57), zakt ze in elkaar (8.58-61). Pompeius voegt haar, opmerkelijk genoeg, bestraffende woorden toe (8.72-85). Zo vraagt hij haar waarom ze haar voortreffelijke kracht breekt 'door de eerste wond van Fortuna' (8.72-74). Cornelia moet haar geest oprichten en haar plichtsgetrouwheid op leven en dood laten strijden met het lot (8.76-77). Ze moet Pompeius juist liefhebben omdat hij overwonnen is (8.77-78). Nu de senaat en de vorsten zich van Pompeius hebben verwijderd (8.79-80), moet Cornelia als enige haar man volgen (8.80-81). De hoogste

¹²² D'Allesandro Behr zegt hierbij: 'In apostrophe, the narrator tries to console Pompey by invoking the Stoic idea of the self-sufficiency of virtue, which establishes the intrinsic moral superiority of the right intention and minimizes the worth of practical results.' (2007, 84). Het is inderdaad zo dat Lucanus Pompeius lijkt te troosten met de gedachte dat overwinnen slechter was geweest (7.706).

¹²³ Long 2007, 191.

¹²⁴ Ahl 1976, 169.

mate van verdriet is smadelijk terwijl haar echtgenoot nog leeft (8.81-82). Christophorou merkt op dat het interessant is dat Pompeius Cornelia berispt vanwege haar buitensporige reactie en dat hij haar duidelijk maakt dat ze ongepast verdrietig is, aangezien Pompeius nog leeft.¹²⁵ Deze houding van Pompeius staat namelijk in schril contrast met zijn defaitisme voor de slag bij Pharsalus en de angst die hij aan het begin van boek 8 toont.¹²⁶ Pompeius' reden om zijn vrouw te vermanen is inderdaad dat ze verdriet uit dat te groot is en ook ongepast (*deformis*, 'misvormd', 'lelijk', 'ongepast', 8.81) voor deze omstandigheden: Pompeius is namelijk nog niet gestorven (8.80-82, 84). Hij komt hier in zijn terechtwijzen tamelijk stoïsch over: Cornelia moet niet toegeven aan het lot (8.70), maar haar geest bemoedigen (8.76) en niet huilen om het geluk van Pompeius dat ze zo liefhad (8.85). Pompeius' woorden 'door de eerste wond van Fortuna' (8.72) lijken ietwat optimistisch: denkt Pompeius Caesar alsnog te kunnen verslaan bij een volgende gelegenheid? In het vervolg van boek 8 blijkt Pompeius deze hoop te hebben. Eerder in boek 7 zag hij nog in dat de goden naar Caesar waren overgelopen (7.647-648), was hij bereid zichzelf en zijn familie op te offeren voor het behoud van de Romeinen (zie bijvoorbeeld 7.663-664, 669-670) en verliet hij zonder zorgen het slagveld (7.686-687). Als Pompeius werkelijk nieuwe hoop heeft gekregen, is zijn houding van volledige acceptatie dat Caesar de definitieve winnaar is veranderd in een streven om alsnog Caesar te verslaan.

Wat echter minder voor deze visie pleit, is dat Pompeius zegt dat de senaat en de rest van de adel hem hebben verlaten (8.79-80) en dat Cornelia nu als enige hem moet volgen (8.80-81). Blijkbaar gaat hij ervanuit dat de senatoren en de vorsten niet meer zullen terugkeren aan zijn zijde. Of is *Fortunae vulnere primo* uit 8.72 misschien een bepaalde vorm van grootspraak jegens Cornelia, om haar nog wat hoop te bieden in deze ellendige situatie, terwijl Pompeius zelf beter weet en zich heeft neergelegd bij de situatie? Dat zou ook beter stroken met zijn opmerking over de senaat (8.79-81) en het hele vervolg vanaf 8.72. Dit lijkt dus waarschijnlijker dan dat Pompeius nu al plannen heeft voor een nieuwe aanval op Caesar.

3.3 Pompeius' voorstel om de Parthen om hulp te vragen

Nadat Pompeius uit Lesbos is vertrokken, krijgt de oosterse koning Deiotarus van Pompeius de opdracht om naar de koning van Parthië te gaan en op grond van hun oude verbonden met Rome (8.218-220) en Pompeius' verdiensten jegens de Parthen (8.229-235) hen op te roepen om Pompeius te steunen in de strijd tegen Caesar (8.220-221, 235-238). Volgens Ahl is Pompeius' bevel aan Deiotarus het enige voorbeeld in het gehele epos van een echt onafhankelijke handeling vanaf zijn kant.¹²⁷ Deze bewering is echter niet juist: Pompeius heeft ook uit eigen beweging Cornelia naar Lesbos gezonden (boek 5) en zijn heldhaftige militaire optreden in de slag bij Dyrrachium in boek 6 is ook een voorbeeld van onafhankelijkheid.¹²⁸

Hierna komt Pompeius met een groot deel van de senaat, die ook weer verzameld is en zijn vluchtende leider volgt (8.258-259), aan in Syhedrae (8.259). Pompeius spreekt de senatoren toe en geeft aan dat hij een nieuw begin wil maken (8.265). Pompeius is in Thessalië niet volledig gevallen en kan zijn hoofd weer optillen en zijn geleden nederlaag afschudden (8.266-269). Pompeius lijkt zijn nederlaag van Pharsalus te hebben verwerkt. Feeney stelt dat Pompeius nog steeds hoop heeft op herstel en geeft

¹²⁵ Christophorou 2017, 371.

¹²⁶ Christophorou (2017, 371) citeert hier Bruère. Zie n. 44.

¹²⁷ Ahl 1976, 171.

¹²⁸ Ahl heeft wel gelijk als hij zegt dat Pompeius straks tegenover de senatoren in Syhedrae niets vermeldt over het vertrek van Deiotarus naar Parthië (1976, 171).

aan dat hij zijn vertrouwen stelt in de bekendheid van zijn naam (8.274-276).¹²⁹ Ofwel Pompeius heeft zich toch niet helemaal bij de uitkomst neergelegd en is nu tot dit besluit gekomen, ofwel hij had aanvankelijk wel geaccepteerd dat Caesars overwinning het definitieve einde was maar is nu toch van gedachten veranderd.¹³⁰ Het laatste lijkt, zoals aan het slot van paragraaf 3.2 is gezegd, waarschijnlijker. Als Pompeius beoordeelt welk land het best de Romeinse staat kan helpen (8.276-278), komt hij tot de conclusie dat dit het Oosten is (8.289): de Parthen zijn heel goed in oorlog voeren en durven zelfs met Romeinen te strijden (8.294-305). Pompeius sluit zijn speech af met een dringende oproep aan de senaat (8.322-327). Pompeius zegt eigenlijk: door de Parthen te gebruiken tegen Caesar, putten we naast Caesar ook de strijdkrachten van Parthië uit (8.324). Bovendien zal het lot ofwel aan ons de overwinning schenken en zo onze nederlaag bij Pharsalus wreken, ofwel de Parthen verslaan en zo de soldaten van Crassus wreken (8.326-327). Beide situaties zijn dus in ons voordeel.

Aan het gemompel van de senatoren merkt Pompeius dat ze zijn plan verwerpen (8.327-328). De oud-consul Lentulus neemt het woord en trekt fel van leer tegen Pompeius. In zijn reactie (8.331-453) noemt hij Pompeius onder andere een 'deserteur van de wereld' (*transfuga mundi*, 8.335) en verwijt hij Pompeius dat die zich tot vreemde volken wendt en een dienaar van de Parthen wordt (8.336-339). De Parthen hebben nota bene de Romeinse troepen onder leiding van Crassus verslagen (zie 8.356-358, 420-439) en zijn dus vijanden van Rome! Pompeius' voorstel is inderdaad zeer opmerkelijk. Is hij wanhopig en grijpt hij de Parthen als laatste redmiddel aan? D'Allesandro Behr is van mening dat Pompeius behalve in boek 2 ook hier in boek 8 ongunstig wordt afgebeeld en neemt het antwoord van Lentulus als bewijs dat de verteller ook tegen Pompeius' plan is en aan de kant van Lentulus staat. Volgens haar is Lentulus zich bewust van Pompeius' egoïstische plan en is hij van mening dat Pompeius de oorlog niet als privézaak moet zien. Lentulus is woedend vanwege het feit dat Pompeius bereid is om zich in feite te onderwerpen aan de Parthen om hulp te krijgen tegen Romeinen. D'Allesandro Behr stelt ook dat de verteller Lentulus' toespraak prijst in 8.454.¹³¹ Lucanus lijkt hier inderdaad de kant van Lentulus te kiezen:

[...] *quantum, spes ultima rerum,*
libertatis habes! victa est sententia Magni. 455

'Hoeveel vrijmoedigheid heb jij, laatste hoop van de zaken! Het plan van Magnus wordt verijdeld.'

Marti zegt over Pompeius' voorstel: 'Ambition, his last infirmity, has but one brief moment when, in a belligerent speech, he urges continuation of the war and an alliance with the Parthians (VIII, 262-327).'¹³² Er is zeker sprake van ambitie aan Pompeius' kant, maar Marti gaat tamelijk snel voorbij aan wat Pompeius van plan is als ze spreekt over 'but one brief moment'.¹³³ Zo kort is dit moment namelijk niet: Pompeius heeft zelfs al koning Deiotarus naar het oosten gezonden (8.211-238) en heeft zijn mening uitvoerig uit de doeken gedaan (8.262-372). Pompeius lijkt ten koste van alles zijn positie te willen redden en Caesar te willen verslaan, zelfs als daar een aardsvijand van Rome voor gebruikt moet worden. Ahl zegt dan ook dat Pompeius zijn eigen zaak onderscheiden van de zaak van Rome ziet en dat uit de naïviteit van Pompeius' woorden die Deiotarus aan de koning van Parthië moet overbrengen blijkt dat hij gelooft dat de slag bij Pharsalus alleen voor hem werd gestreden en dat wat Rome boven

¹²⁹ Feeney 1986, 240.

¹³⁰ Aldus Marti heeft Pompeius tijdens de reis van Lesbos naar Syhedrae zijn zelfvertrouwen teruggekregen (1945, 372). Dit is aannemelijk: Pompeius stuurt dan ook Deiotarus naar Parthië.

¹³¹ D'Allesandro Behr 2007, 85. Ahl denkt dat Lucanus de woorden van Lentulus, een van de dramatis personae, inderdaad gebruikt om Pompeius' voorstel te veroordelen (1976, 171).

¹³² Marti 1945, 372.

¹³³ De volgende zin van Marti is dan ook meteen dat Pompeius spoedig toegeeft aan het lot. Zie de pagina.

alles wil, Pompeius is, wat dit ook moge kosten.¹³⁴ Pompeius is om zichzelf de macht terug te geven bereid om alles te doen wat Caesar doet, zelfs meer dan dat.¹³⁵ Ahl beschouwt Pompeius' voorstel als een verlangen naar roem.¹³⁶ Ondanks Pompeius' onmiskenbare streven naar een vervolg van de burgeroorlog en de overwinning op Caesar, legt hij zich neer bij de beslissing van de senaat.¹³⁷

3.4 Pompeius' dood in Egypte

Na het besluit van de senaat vertrekt Pompeius met zijn gevolg naar Egypte (8.456-471). Als Pompeius de kust nadert, komt hem een Egyptisch schip tegemoet met de boodschap dat Pompeius welkom is, maar dat hij in een bootje van hen moet overstappen in verband met de gevaarlijke kust en stroming (8.560-567). De verteller geeft aan dat deze situatie normaalgesproken argwaan had gewekt, maar dat het noodlot nu Pompeius naar de kust trekt (8.568-574):

sed cedit fatis classemque relinquere iussus 575
obsequitur, letumque iuvat praeferre timori.

'Maar hij geeft toe aan het noodlot en bevolen de vloot te verlaten, gehoorzaamt hij, en het behaagt hem de dood te verkiezen boven angst.'

Volgens Marti beseft Pompeius wat hem te wachten staat: 'If Fate has determined his life, he can at least determine himself, for he has learned the lesson of wisdom, that "the approach of his wretched end is the law of destiny and a decree of the eternal order" (VIII, 569) and that detachment and peace lie in acquiescence. And so he enters the Egyptian boat, knowing that he will perish, not trapped by his enemies but willingly conforming to the law of Fate (*letumque iuvat praeferre timori*, VIII, 576).'¹³⁸ Pompeius schikt zich zeker in het lot (8.575), maar de vraag is of dit ook noodzakelijkerwijs kennis van de afloop impliceert: weet hij hier echt dat hij gedood zal worden? Dit wordt mijns inziens niet helemaal duidelijk uit de tekst. Pompeius neemt eenvoudigweg liever het risico om eventueel vermoord te worden – zonder daar nu zeker over te zijn – dan om angst te laten blijken door het bevel van de Egyptenaren te weigeren. Deze interpretatie past ook beter bij wat Pompeius tegen Cornelia zegt: ze moet afwachten wat er met Pompeius gebeurt en de trouw van de farao onderzoeken met zijn hals (8.579-582).

Lucanus deelt mee hoe het overstappen voor Pompeius afloopt:

[...] tum stringere ferrum
regia monstra parant, ut vidit comminus ensis,
involvit vultus atque indignatus apertum
Fortunae praebere caput; tum lumina pressit 615

¹³⁴ Ahl 1976, 170-171. Zoals gezegd lijkt Pompeius op dit moment zeker ten koste van alles door te willen gaan met de oorlog, maar het is minder waarschijnlijk dat Pompeius in boek 8 echt gelooft dat de slag bij Pharsalus voor hem alleen werd gestreden: in zijn speech voorafgaand aan de slag wees hij er nadrukkelijk op dat de vrijheid van Rome op het spel staat (7.369-376), na de strijd was zijn wens dat de rest van de republiek ten koste van zichzelf en zijn familie in leven mag blijven (7.654-665) en hier aan het eind van zijn speech in boek 8 benadrukt hij ook een gezamenlijk belang: de Parthen verzwakken door hen tegen Caesar te laten vechten (8.322-325).

¹³⁵ Ahl 1976, 171. Ahl vindt het geen toeval dat Pompeius woorden *Roma, fave coeptis* in 8.322 een woordelijke echo zijn van wat Caesar zegt als hij de Rubicon oversteekt in 1.200 (1976, 171-172).

¹³⁶ Zie Ahl 1976, 172.

¹³⁷ Zie Ahl 1976, 173.

¹³⁸ Marti 1945, 372.

*continuitque animam, ne quas effundere voces
vellet et aeternam fletu corrumpere famam.*

‘Dan maken de koninklijke monsters zich gereed om het zwaard te trekken. Zodra hij de zwaarden in de buurt zag, bedekte hij zijn gezicht en beschouwde het als onwaardig om zijn hoofd onbedekt Fortuna aan te bieden; toen sloot hij zijn ogen en hield hij zijn adem vast, opdat hij niet enige geluiden zou laten horen en zijn eeuwige roem met huilen zou bederven.’

Pompeius wacht zonder enig gezucht de slag van het zwaard af en houdt zijn lichaam onbeweeglijk (8.618-620). Terwijl hij neergestoken wordt, overdenkt Pompeius nog een aantal zaken:

*[...] nunc consule famae.
fata tibi longae fluxerunt prospera vitae: 625
ignorant populi, si non in morte probaris,
an scieris adversa pati. ne cede pudori
auctoremque dole fati: quacumque feriris,
crede manum soceri. spargant lacerentque licebit,
sum tamen, o superi, felix, nullique potestas 630
hoc auferre deo. mutantur prospera vita,
non fit morte miser. videt hanc Cornelia caedem
Pompeiusque meus: tanto patientius, oro,
claude, dolor, gemitus: gnatus coniunxque peremptum,
si mirantur, amant.’ talis custodia Magno 635
mentis erat, ius hoc animi morientis habebat.*

‘‘Zorg nu voor je roem. Een voorspoedig lot van een lang leven heeft zich voor jou ontwikkeld: de volken weten niet, als je het niet bij je dood bewijst, of je tegenspoed kunt verdragen. Geef niet toe aan schaamte en treur niet over de dader van het onheil: waar je ook maar geslagen wordt, beschouw het als de hand van je schoonvader. Ook al scheuren ze me in stukken en verminken ze mij, ik ben toch, o goden, gelukkig, en geen enkele god heeft de mogelijkheid om dit af te nemen. Voorspoed verandert in de loop van het leven, niet wordt iemand ongelukkig door de dood. Cornelia ziet deze moord, en mijn Pompeius: verdriet, gezucht, eindig des te verdragender, smeed ik; je zoon en echtgenote houden van jou, vernietigde, als zij je bewonderen.’ Een zodanige bewaking van zijn geest had Magnus, dit gezag over zijn stervende geest had hij.’

In bovenstaande passages is sprake van metonymische karakterisering door middel van handeling en gedrag en focalisatie.¹³⁹ De vraag die centraal staat, is of Pompeius hier op stoïsche wijze, als *proficiens*, sterft of niet. Ahl meent dat we heel voorzichtig moeten zijn om Pompeius een stoïsche ‘*prokopton*’ (iemand die vooruitgang boekt) te noemen. Volgens hem gaat Pompeius in de loop van het epos namelijk niet vooruit, maar juist achteruit.¹⁴⁰ Ahl zegt bij 8.634-635: ‘Even at the moment of death’s approach, Pompey cannot abandon the hope that he will be loved if only he can show bravery in dying. (...) “Love,” *amant*, is the very last word on his lips. Pompey has an audience again, and this gives him the courage and comfort he needs in his last moments of life.’¹⁴¹ Hij noemt het feit dat Pompeius vlak voor zijn dood gedachten koestert over bemind worden ijdelheid.¹⁴² Johnson is van mening dat Lucanus met deze passage ontkent dat Pompeius een *proficiens* is: ‘This theatrical isolation, a serious

¹³⁹ Zie De Temmerman; Van Emde Boas 2017, 22-23.

¹⁴⁰ Ahl 1976, 170.

¹⁴¹ Ahl 1976, 182.

¹⁴² Ahl 1976, 182. Ahl geeft wel aan dat Pompeius misschien machtiger wordt na zijn dood (1976, 183).

parody of the conventional Stoic last moment in which *autarkeia*, perfect independence and perfect self-control, illumines the *perfectus*, is evoked by Lucan only to be denied (...).’ Pompeius is bij zijn sterven namelijk nog steeds volledig afhankelijk van roem en eer.¹⁴³ Pyplacz is ongeveer dezelfde mening toegedaan: tijdens het laatste moment van zijn leven streeft Pompeius er wanhopig naar om zijn prestige en populariteit te behouden. Zijn enige zorg is nu nog hoe hij kan voorkomen dat zijn imago van een stoïsche wijze bedorven wordt door wanhoop. Pompeius’ laatste woorden zijn kenmerkend voor zijn misleide geest: hij noemt zichzelf nog steeds ‘gelukkig’ (*felix*).¹⁴⁴ Ook Pyplacz zegt dat zelfs het vooruitzicht van de naderende dood Pompeius er niet van weerhoudt om zijn toekomstige roem te overdenken.¹⁴⁵ 8.635-636 zijn volgens haar dan ook ironisch van toon: Lucanus geeft ermee aan dat Pompeius er volledig in opgaat om zijn imago te verfraaien voor de toekomstige generatie.¹⁴⁶ Holliday denkt heel anders over Pompeius’ dood en beweert dat Pompeius ook voor Lucanus een ‘held’ was, weliswaar een sterfelijke.¹⁴⁷ Feeney stelt dat Pompeius pas bij zijn dood zijn ware roem (*fama*) behaalt, nu hij zijn jacht naar verkeerd begrepen *fama* te boven komt. Toch vindt Feeney het – zonder hiervoor een argument te noemen – onjuist om Pompeius een *proficiens* te noemen.¹⁴⁸

Marti beschouwt Pompeius wel als een *proficiens*. Volgens haar is de dood voor Pompeius zijn overwinning en staat Lucanus’ beschrijving hiervan ‘in the best Stoic tradition’.¹⁴⁹ Marti concludeert: ‘*Seque probat moriens* – at the last he vindicates himself and for a moment reaches the supreme heights of philosophy and wisdom.’¹⁵⁰ D’Allesandro Behr, tot slot, geeft aan dat Lucanus de lezer hier stimuleert om medelijden te hebben met Pompeius.¹⁵¹ Zij ziet Pompeius dan ook eveneens als stoïsche *proficiens*. Pompeius is een tragisch personage dat onder de druk van allerlei moeilijke omstandigheden fouten maakt, maar uiteindelijk wel toegewijd is aan het juiste handelen. De verteller wil dat de lezer emotioneel binding ervaart met Pompeius, vooral wanneer Pompeius tijdens de meest tragische momenten van zijn leven zijn nederlaag accepteert en zich als Cato gedraagt.¹⁵²

Sommige elementen uit beide passages lijken inderdaad niet te passen binnen het beeld van een *proficiens*. Zo denkt Pompeius tijdens het sterven aan zijn huidige en toekomstige roem en de liefde van anderen jegens hem (8.616-617, 624, 632-635). Er zijn echter ook veel verzen die juist wel stoïsch ogen. Om te beginnen is Pompeius’ houding heel waardig en gelaten: zonder te zuchten, huilen of schreeuwen aanvaardt hij de slag van het zwaard (8.619-620). In 8.625-627 zegt Pompeius eigenlijk tegen zichzelf: je hebt geluk gehad en voorspoed gekend, nu moet je ook laten zien dat je tegenslag kunt verdragen als je daarmee te maken krijgt. Wat hem ook overkomt (zie 8.629), Pompeius is toch gelukkig. Niemand kan hem dat afnemen (8.630-631). Wat ook voor de visie van een stoïsche Pompeius pleit, is dat zelfs de dood hem niet ongelukkig maakt (8.632). In dit kader is het – zelfs als

¹⁴³ Johnson 2014, 81.

¹⁴⁴ Pyplacz 2014, 110.

¹⁴⁵ Pyplacz 2014, 111.

¹⁴⁶ Pyplacz 2014, 111. Zie voor de notie van ironie ook p. 114.

¹⁴⁷ Holliday 1969, 78: ‘While his accomplishments were great and his name was one of renown, his true greatness, nevertheless, was in the realm of moral values. In any moral evaluation of Pompey and Caesar, Pompey was, without doubt, Caesar’s superior.’

¹⁴⁸ Feeney 1986, 241. Feeney voegt hier wel aan toe: ‘(...) but it is none the less true that his claim to genuine ‘fama’ is validated by his acceptance of an attitude to death which corresponds to the values asserted by the narrator.’

¹⁴⁹ Marti 1945, 372.

¹⁵⁰ Marti 1945, 373. Marti erkent wel dat Pompeius niet de volmaaktheid heeft bereikt tijdens zijn leven (1945, 373).

¹⁵¹ D’Allesandro Behr 2007, 86.

¹⁵² D’Allesandro Behr 2007, 87.

we alleen naar boek 8 kijken – niet goed te begrijpen waarom Pompeius volgens de mening van Ahl ‘regressing’ is: aan het begin van boek 8 was Pompeius nog bang om gedood te worden door Caesarianen, nu heeft hij geen vrees meer voor de dood. Tot slot geeft Lucanus met 8.635-636 een soort goedkeuring over Pompeius’ overwegingen: Pompeius weet zichzelf te beheersen, ook wat betreft zijn emoties en gevoelens. Mijns inziens is het lastig om deze slotwoorden van de verteller als ironisch of sarcastisch te zien, zoals Pyplacz doet. Lucanus’ opmerking lijkt veel eerder serieus dan ironisch bedoeld.¹⁵³ Ondanks Pompeius’ gedachten over roem en geliefd worden (8.635) maakt hij hier vorderingen: hij accepteert eindelijk volkomen zijn situatie en legt zich neer bij wat het lot heeft beschikt. Pompeius aanvaardt gewillig de dood. Een *proficiens* zijn betekent per slot van rekening dat iemand vorderingen maakt, niet dat diegene al de perfectie bereikt heeft of zal bereiken.¹⁵⁴ De interpretatie van D’Allesandro Behr lijkt mij daarom de meest waarschijnlijke: enerzijds maakt Pompeius fouten, anderzijds is hij een soort Cato wanneer hij kalm en waardig de dood afwacht. De passage van Pompeius’ dood bevat dus enigszins ijdel overkomende gedachten van Pompeius, maar ook – en vooral – stoïsche elementen.

3.5 Conclusie hoofdstuk 3

Na de slag bij Pharsalus zien we een Pompeius die berust in zijn lot en bij wie het behoud van de Romeinse burgers op één staat. Hij heeft hier zelfs zichzelf en zijn gezin voor over. Zonder angst en zorgen verlaat Pompeius het strijdperk. Hier wordt hij heel sterk afgebeeld. Aan het begin van boek 8 is er sprake van een terugval: Pompeius is opnieuw bang voor zijn leven. Bij de hereniging met zijn vrouw op Lesbos wordt Pompeius heel stoïsch gekarakteriseerd als hij Cornelia vermaant om haar buitensporige droefheid. Daarna verandert de houding van Pompeius onverwachts: hij vat het on-Romeinse idee op om de Parthen om hulp te vragen in de oorlog die hij wil hervatten tegen Caesar.¹⁵⁵ Het wordt niet helemaal duidelijk of Pompeius al langer met de gedachte liep om opnieuw te gaan strijden, maar waarschijnlijk heeft dit idee pas na zijn vertrek uit Lesbos postgevat. In ieder geval heeft hij opnieuw moed gekregen. Nadat de senaat dit voorstel heeft afgewezen, vertrekt Pompeius in navolging van Lentulus’ advies naar Egypte, waar hij zich schikt in het lot: zonder precies te weten wat hem zal overkomen, naar het lijkt, verkiest hij dapperheid boven angst. Ook op het moment van de moord gedraagt Pompeius zich als een stoïcijn. Zijn overdenkingen zijn weliswaar niet volkomen stoïsch gezien zijn gedachten over *fama*, maar de elementen die passen bij een *proficiens* hebben de overhand. Pompeius sterft zo niet als een volmaakte wijze, maar als iemand die – zij het met gebreken – toch op weg is en vorderingen maakt.

¹⁵³ Zie met name de woorden *custodia* (‘bewaking’, 8.635) en *ius* (hier ‘gezag’, ‘macht’, 8.636).

¹⁵⁴ Zie de betekenis van *proficere*: ‘verder komen’, ‘vorderingen maken’ (zie Lewis & Short, II; Pinkster, betekenis 1 en 2).

¹⁵⁵ Zie voor de notie van het on-Romeinse gedrag van Pompeius ook Christophorou 2017, 357.

Conclusie

Wat laten de voorliggende drie hoofdstukken van deze scriptie zien over een eventuele ontwikkeling in Pompeius' karakterisering? In hoeverre is er in de loop van de verschillende fasen van de burgeroorlog sprake van een ontwikkeling in de karakterisering van Pompeius in Lucanus' *Bellum Civile*? Hoofdstuk 1 stond stil bij de karakterisering van Pompeius aan het begin van de burgeroorlog (de boeken 1-3), het tweede hoofdstuk behandelde de karakterisering van Pompeius voor en rond de slag bij Pharsalus (de boeken 5-7) en in het laatste hoofdstuk stond Pompeius' karakterisering na zijn nederlaag bij Pharsalus tot aan zijn dood in Egypte centraal (de boeken 7-8). Na de analyse van de karakterisering van Pompeius door Lucanus in de verschillende fasen van de burgeroorlog kan de balans opgemaakt en de vraag beantwoord worden of we kunnen spreken van een bepaalde ontwikkeling in de karakterisering en, zo ja, in hoeverre dit mogelijk is.

Wie de boeken 1 tot en met 8 overziet, ontdekt een patroon: Pompeius' eerezucht en slapheid in boek 1 en 2 worden gevolgd door vastberadenheid en durf in de boeken 3, 5 en 6. Dan volgt gebrek aan doorzettingsvermogen in boek 7, direct opgevolgd door acceptatie van de verandering in het lot. Na een angstige en onwaardige houding komt een attitude van ongebrokenheid en afwezigheid van verdriet aan het slot van boek 7. Het achtste boek begint weer met bangheid, waarna berusting volgt. Hierna verzet Pompeius zich toch weer tegen de uitkomst, maar buigt daarna definitief voor zijn levenslot. Het wordt duidelijk dat negatieve en positieve, zwakke en sterke elementen elkaar voortdurend afwisselen, totdat Pompeius' gedrag culmineert in zijn tamelijk stoïsche levenseinde.

Het is niet zo dat Pompeius in boek 1 aan het begin staat en langzaam maar zeker, terwijl hij al zijn fouten en gebreken achter zich laat, in boek 8 de perfectie van een volmaakte stoïsche wijze bereikt. De ontwikkeling van Pompeius vindt niet plaats in stijgende lijn, maar met vallen en opstaan. Door pieken en dalen leert Pompeius beter om te gaan met tegenslag en onheil. Juist door de afwisseling van enerzijds zwakte en het maken van fouten en anderzijds beslistheid, moed, toegevendheid aan de samenloop van omstandigheden en acceptatie van het noodlot ontwikkelt Pompeius zich en mondt boek 8 uit in een Pompeius die kalm en waardig sterft. Ondanks de terugkerende negatieve elementen kan Pompeius door de ontwikkeling die hij doormaakt wel degelijk een *proficiens* genoemd worden. Pompeius wordt niet volmaakt, zelfs niet tijdens zijn dood, maar leert wel van het proces dat hij tijdens de burgeroorlog doorloopt: hij boekt vooruitgang en maakt langzaam vorderingen.

Er is dus zeker sprake van een ontwikkeling in de karakterisering van Pompeius tijdens de verschillende fasen van de burgeroorlog. Zo is het eind van boek 5 een scharnierpunt en ontmoeten we bij zijn dood in boek 8 een heel andere Pompeius dan degene uit boek 1 en 2. Lucanus schetst Pompeius vanaf het laatste gedeelte van boek 5 regelmatig op een positieve manier en kiest ook steeds vaker openlijk de kant van Pompeius. Pompeius is en wordt niet een volmaakte held – de zwakheden blijven terugkomen –, maar wordt wel meer en meer geoefend in het aanvaarden van leed en dood en het loslaten van roem en eer. De wijze van zijn eigen sterven, met verscheidene stoïsche elementen, is in dezen het absolute hoogtepunt.

Deze scriptie verschaft door middel van close reading en comparatieve analyse van de verschillende boeken meer inzicht in de karakterisering van Pompeius door Lucanus en daardoor ook in het epos als geheel. Door de begrenzingen van deze studie valt boek 9 buiten het kader van de scriptie, maar voor vervolgonderzoek zou ook gekeken kunnen worden hoe Pompeius in boek 9 wordt afgebeeld: hoe verhoudt dit boek zich met de voorafgaande boeken en welk licht werpt dit op Pompeius' karakterisering? Een ander vraagstuk dat zich leent voor vervolgonderzoek is de politieke implicatie van Lucanus' Pompeius, de meerstemmigheid van het epos met betrekking tot Pompeius of de verhouding tussen Lucanus' weergave van Pompeius en die van verschillende historici, biografen

en andere schrijvers als Julius Caesar, Plutarchus, Cicero, Velleius Paterculus, Appianus en Cassius Dio.
Hoe staat Pompeius bekend in de latere literatuur, na Lucanus?

Bibliografie

Teksteditie

Shackleton Bailey, D.R. 2009. *Marcus Annaeus Lucanus. De Bello Civili Libri X*, Berlijn.

Vertaling

Schrijvers, P.H. 2013. *Lucanus. Burgeroorlog*, Amsterdam.

Secundaire literatuur en commentaren

Ahl, F.M. 1976. *Lucan: An Introduction*, Ithaca N.Y.

Barratt, P. 1979. *M. Annaei Lucani Belli Civilis Liber V*, Amsterdam.

Christophorou, I. 2017. 'Homeric Precedents in the Representation of Lucan's Pompey', *Classical World* 110.3, 351-372.

D'Allesandro Behr, F. 2007. *Feeling History: Lucan, Stoicism, and the Poetics of Passion*, Columbus O.H.

Fantham, E. 1992. *Lucan. De Bello Civili book II*, Cambridge.

Feeney, D.C. 1986. 'Stat magni nominis umbra.' Lucan on the Greatness of Pompeius Magnus', *The Classical Quarterly* 36.1, 239-243.

Holliday, V.L. 1969. *Pompey in Cicero's "Correspondence" and Lucan's "Civil War"*, Berlijn.

Johnson, W.R. 2014. *Momentary Monsters: Lucan and His Heroes*, Ithaca N.Y.

Long, A. 2007. 'Lucan and Moral Luck', *The Classical Quarterly* 57.1, 183-197.

Marti, B.M. 1945. 'The Meaning of the *Pharsalia*', *The American Journal of Philology* 66.4, 352-376.

Pyplacz, J. 2014. '*Famae petitor*. Lucan's Portrayal of Pompey', *Symbolae Philologorum Posnaniensium* 24.2, 97-118.

Roche, P.A. 2019. *Lucan. De Bello Civili book VII*, Cambridge.

Temmerman, K. de; Emde Boas, E. van (eds.). 2017. *Characterization in Ancient Greek Literature*, Leiden.